

Političke
PERSPEKTIVE

2

2014

POLITIČKE PERSPEKTIVE

časopis za istraživanje politike

~

Izlazi tri puta godišnje

~

MEĐUNARODNI SAV(J)ET

Florian Bieber (University of Graz), Xavier Bougarel (CNRS, Paris), Valerie Bunce (Cornell University), Nenad Dimitrijević (Central European University, Budapest), Jasna Dragović-Soso (Goldsmiths, University of London), Chip Gagnon (Ithaca College, NY), Eric Gordy (University College London), Stef Jansen (University of Manchester), Denisa Kostovicova (London School of Economics), LSE Kevin Deegan Krause (Wayne State University), Keichi Kubo (Waseda University, Tokyo)

REGIONALNI SAV(J)ET

Damir Grubiša, Vukašin Pavlović, Zdravko Petak, Milan Podunavac, Zvonko Posavec, Žarko Puhovski, Milorad Stupar, Vučina Vasović, Ilija Vujačić, Nenad Zakošek

REDAKCIJA

Ana Matan (glavna urednica), Dušan Pavlović (zamenik glavne urednice), Nebojša Vladislavljević, Tonči Kursar, Đorđe Pavićević, Dario Čepo, Nataša Beširević (tajnica redakcije)

IZDAVAČI

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Fakultet političkih znanosti u Zagrebu i Udruženje za političke nauke Srbije

ZA IZDAVAČA

Ilija Vujačić, Fakultet političkih nauka, Beograd
Lidija Kos-Stanišić, Fakultet političkih znanosti, Zagreb

ADRESE

Fakultet političkih nauka u Beogradu, Jove Ilića 165, Beograd
e-mail perspektive@fpn.bg.ac.rs
Fakultet političkih znanosti u Zagrebu, Lepušićeva 6, Zagreb
e-mail perspektive@fpzg.hr

~

Branka Janković Kursar (hrvatski), Olivera Veličković (srpski) (lektura i korektura), Olivera Tešanović (grafičko oblikovanje). Štampano u štampariji: *Čigoja štampa*, rujan/septembar 2014.

Tiraž: 300

~

© Sva prava zadržana.
ISSN 2217-561X

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

303.1

POLITIČKE PERSPEKTIVE : časopis za istraživanje politike / glavna urednica Ana Matan – 2014, br. 2 – . – Beograd (Jove Ilića 165) : Fakultet političkih nauka : Udruženje za političke nauke Srbije ; Zagreb (Lepušićeva 6) : Fakultet političkih znanosti, 2011 – (Beograd : Čigoja štampa) . – 30 cm

Tri puta godišnje.

ISSN 2217-561X = Politiche perspektive
COBISS.SR-ID 183446540

SADRŽAJ

[ČLanci i studije]

Rudi Rizman

O (NE)ODGOVORNOSTI INTELEKTUALACA

7-22

Ivan Stanojević

EKONOMSKA LOGIKA OSNOVNOG OBRAZOVANJA U SRBIJI

23-38

Karin Doolan

OPASNOST VAUČERA U OBRAZOVANJU: OSVRT NA TEKST
„EKONOMSKA LOGIKA OSNOVNOG OBRAZOVANJA U SRBIJI”

39-42

Marko Kovačić

STUDENTI KAO DRUŠTVENI I POLITIČKI SUBJEKT

43-60

Berto Šalaj

BUDUĆNOST SUVREMENIH DRUŠTAVA: ILIBERALNE DEMOKRACIJE
ILI LIBERALNE AUTOKRACIJE?

61-77

[PRIKAZI I RECENZIJE]

Tonči Kursar

EVROPSKI GRAĐANIN U VREMENU KRIZE

81-84

Dora Levčić

ŠIRENJE PODRUČJA POLITIČKOG – NOVI POGLEDI NA POLITIČKU
PARTICIPACIJU ŽENA

85-88

Dario Čepo

LIBERALNE TEORIJE MEĐUNARODNIH ODNOSA

89-94

Biljana Dorđević

KO JE POJEDINAC?

GENEALOŠKO PROPITIVANJE IDEJE GRAĐANINA

95-99

~

UPUTE SURADNICIMA (HRVATSKA REDAKCIJA)

101

UPUTSTVO SARADNICIMA (SRPSKA REDAKCIJA)

103

ČLANCI I STUDIJE

O (NE)ODGOVORNOSTI INTELEKTUALACA

Rudi Rizman
Sveučilište u Ljubljani
Filozofski fakultet

“As Zygmunt Bauman puts it – ‘Consumers become the promoters of the commodities they consume’. They become a commodified entity in their presentation of themselves”.

Michael D. Higgins, predsednik Irske, pesnik i sociolog

SAŽETAK

Oslanjajući se na klasificiranje uloge intelektualaca, autor se usredotočuje na pitanje kome i za koga intelektualci daju svoj glas. U članku se raspravlja nekoliko kritičnih pitanja: prvo, o pitanju jaza između teoretskog znanja i praktičnih kompetencija, drugo, pojmu javnog intelektualca, treće, o Chomskovoj paradigmi odgovornosti intelektualaca i, četvrto, povijesnoj rezonanci intelektualaca u neoliberalnom konceptu društva. Autor suprotstavlja stavove da je kraj povijesti i kraj ideologije dokrajčio istaknutu ulogu intelektualaca i alternativno gradi svoju tezu o mnogostrukom i višestrukome angažmanu u sferi civilnog društva. Neoliberalni poredak u ovom slučaju zaziva brojne izazove i odgovornosti: priliku za otvaranje novih mogućnosti za uloge intelektualaca u ovom nametnutom tržišno-upravljačkom i posljedično strukturno promijenjenom društvu. Intelektualci bi se u ovom povijesnom trenutku trebali okrenuti od pukih tumača zbilja prema zakonodavcima, kao što to očekuje Zygmunt Bauman.

KLJUČNE REČI: intelektualci, ideologije, odgovornost, Zygmunt Bauman

Kada je reč o intelektualcima, najpre pomišljamo na onu grupu vrhunski obrazovanih ljudi koji su kritični prema postojećem društvenom stanju, a naročito prema patološkim stanjima u društvu i hipokriziji vladajuće elite.

O intelektualcima se u tom smislu počelo govoriti od 1894. godine kada je više od hiljadu pisaca, profesora i studenata protestovalo zbog aretacije nedužnog Alfreda Drajfusa koji je bio jevrejskog porekla. Još pre toga, a naročito kasnije, pojam intelektualca dobijao je značenja koja međusobno nisu uvek bila konzistentna (Franz 2007). Uzmimo primer Marksovih napomena Fojerbahu, u kojima je ovaj njegov kritičar zahtevao od filozofa da se ne ograničavaju samo na objašnjavanje sveta, već da se usredsrede na njegovo menjanje. Đerđ Lukač je kasnije marksističkim intelektualcima zadao „istorijski” zadatak da usmeravaju i vode revolucionarni (radnički) razred, pri čemu je, po njegovom mišljenju, moguće mnogo naučiti od buržoaske dominacije na području kulture. Sledeći važan korak, koji ostaje relevantan sve do današnjih dana, napravio je Antonio Gramši i odnosi se na njegov koncept kulturne hegemonije. On uvodi specifičnu intelektualnu formu dominacije koja se inače razlikuje od Lukačeve, jer ona tek u konačnoj posledici zavisi od toga ko vlada sredstvima za proizvodnju i ko ih kontroliše.

Pluralističnijem i kompleksnijem razumevanju pojave intelektualaca su, naravno, doprinosili i različiti mislioci, koji nisu polazili od marksističke provenijencije, ali nisu ni mnogo odstupali od sociološke definicije intelektualaca kao distinktivne grupe koja u društvu ima neku posebnu misiju. Fridrih Niče (1956), na primer, pripisao im je da ih ne vodi toliko razum koliko „kreativni impuls”. Intelektualac nije rob (društvenih) konvencija, već „genije”, koji obavlja svoju ulogu zajedno sa prvobitnim „arhitektom kosmosa”. Za engleskog istoričara Tomasa Karaljla (1993/1841) intelektualac je predstavljao „heroja”, koji nad masom i svojim rečima stvara budućnost. Tek je Aleksis de Tokvil prvi uvideo da imamo posla sa različitim ulogama intelektualaca, tj. sa različitim intelektualcima. Oslanjajući se na Tokvila, osnivač sociologije znanja Karl Manhajm (1936/1929) zasnovao je svoje uporedne studije o intelektualcima u kojima u prvi plan stupa njegova klasifikacija intelektualaca na ideološke (konzervativne) i utopijske (radikalne).

U „kratkom dvadesetom veku” intelektualci su na različitim stranama učestvovali u pravim „verskim” ideološkim borbama i revolucijama. U tom smislu možemo da govorimo o istaknutim javnim pojedincima, mogli bismo upotrebiti izraz „ljudi teške kategorije”, i to tako što su najpre zagovarali antifašistički stav i/ili se angažovali na toj strani, a kasnije aktivno učestvovali u sistemu izgradnje državnog socijalizma. Reč je o njihovom „zlatnom” periodu posle kraja Drugog svetskog rata, pa sve do pada komunističkih (socijalističkih) sistema koji intelektualci verovatno ne mogu i neće više ponoviti, bar ne na isti ili sličan način. Njihovu ulogu su, po Hobsbaumu, najbolje označila protivljenja atomskom naoružanju njihovih, i ne samo njihovih država, kao i imperijalističkog rata stare

Evrope i nove američke imperije (Alžir, Suec, Kuba i Vijetnam) i pružanje otpora staljinizmu (Sovjetska okupacija Mađarske, Čehoslovačke i Avganistana). Najčešće pominjani intelektualci, povezani sa tim borbama, su: Bertrand Rasel, Bendžamin Britn, Henri Mur, E. M. Forster, E. P. Tomson, Žan-Pol Sartr, Alber Kami, Noam Čomski, Aleksander Solženjicin, Andrej Saharov i drugi.

1. GDE SU HARIZMATIČNI INTELEKTUALCI?

Ta vremena su prošlost i teško bismo na prste dve ruke nabrojali harizmatične intelektualce koji bi danas uživali takvu slavu i usmeravali društvena kretanja i uopšte šire civilno društvo, kao što je bio slučaj u drugoj polovini prošlog veka. U vreme razmahivanja masovne zabavne industrije i masovnog obrazovanja, „slavni” ljudi (*celebrities*) su, na primer, Bono ili Eno i ličnosti iz sveta filma, a osim toga, fejsbuk i druge slične vrste informativne tehnologije povećali su broj ličnih uzora, vrednih kopiranja. U tom smislu, moguće je govoriti o „egalitarizaciji” i „banalizaciji” (sekularizaciji?) prethodne intelektualne „harizme”.

Verovatno bi bilo teško tražiti razloge, tj. uzroke za „sumrak intelektualaca” u njihovoj kolektivnoj, mada subjektivnoj odluci, rekli bismo ponovnoj „izdaji” intelektualaca (Žilijen Benda 1959) u prvoj polovini prošlog veka. Takvo objašnjenje bismo pre mogli da pripišemo pobornicima „teorije konspiracije”. Bolje je objašnjenje koje je ponudio Hobsbaum, koje je, kao odličan istoričar, oslonio na sociološko razumevanje. Reč je o tome da su ideolozi (i političari), krajem 20. veka, kritičku racionalnu procenu i angažovanje za društvene promene i obezbeđivanje više ili manje stalne ravnoteže društva prepustili automatizmu („auto-pilotu”) racionalnih pojedinaca, koji maksimiziraju svoju i društvenu korist na taj način što se prepuštaju neograničenom i deregulisanom tržištu. Depolitizaciju državljana, i ne samo intelektualaca, u svetu zapadnih demokratija moguće je razumeti, ali ne i opravdati, jer se odvijala u vreme ekonomskog rasta i trijumfa potrošačkog društva. Stari društveni ugovor, koji se bar u formalnom osvrtu zasnivao na demokratskom idealu atinske *agore*, agresivni pohod neoliberalne globalizacije zamenio je „trgovinskim centrom”, koji nema ničeg zajedničkog sa bilo kakvom istorijskom „agorom”, a još manje sa demokratskim idealom.

Danas praktično ne možemo da predstavimo da bi, na primer, globalno poznati intelektualac mogao držati govor pred radnicima u nekoj fabrici, kao što je 1970. bio slučaj Žana-Pola Sartra u fabričkoj hali u Bilankuru blizu Pariza, gde su radnici izrađivali automobile za Reno. Tamo im je Sartr rekao da treba, kao što je bilo u prošlosti, ponovno uspostaviti vezu između intelektualaca i radnika (radničkog staleža). Istina je da je taj revo-

lucionarni period bio kada su se u javnosti često čuli pozivi da intelektualci moraju da odluče na koju stranu će se postaviti. Danas, kao što je to bio primer sa Slavojem Žižekom, Džudit Batler i Kornel Vest u parku (Cukoti) u Njujorku, ti globalno poznati intelektualci obraćali su se javnosti, koja nije strogo staleški određena, kao što su industrijski radnici, najbliža oznaka bila bi „srednji stalež” ili državljani koji raspolažu „kulturnim kapitalom”. Dok je Sartr govorio u „okupiranoj” (zauzetoj) fabrici, pomenuti intelektualci su govorili u „okupiranom” (zauzetom) parku.

Kao što zaključuje Razmig Keucheyan (2014), između prvih i drugih postoji još jedna bitna razlika. Dok Sartr (isto je više ili manje važno i za druge angažovane intelektualce tog vremena) ne samo što nije bio član bilo koje radne organizacije i nije pripadao ijednoj akademskoj ustanovi i načelno se suprotstavljao svim buržoaskim institucijama, tj. bio nepoverljiv prema njima (kao što je poznato, odbio je i Nobelovu nagradu), Žižek, Batler i Vest pripadaju akademskom svetu, što je razumljivo, ako pomislimo da danas monopol produkcije kritičke misli pripada univerzitetkim ustanovama.

Za Antonija Gramšija bi to bilo nešto sasvim logično i razumljivo, jer je bio uveren da političko kretanje ima budućnost samo u slučaju da, pored svoje kolektivne aktivnosti, zahvata i područje produciranja kolektivne misli i znanja. Pored uspostavljanja „privremenih autonomnih zona”, potrebno je, po njegovom, pronalaziti i institucije „posredovanja”, koje obezbeđuju interakciju između teorije i političke prakse. Prema tome, Gramšija ne bi iznenadilo da su na primer fejsbuk, tviter i slične „alatke” proizveli malo novih ideja, ili možda nijednu, i da su one došle iz časopisa (New Left Review i druge) od pojedinaca (pomenimo samo Noama Čomskog, Zigmunta Baumana, Antonija Negra, Alena Badjua, Lea Paniča, Majkla Buravoja, Hauarda Zina i druge), koji pripadaju minuljoj eri i neki bi ih, s obzirom na njihovu „starost”, smatrali staromodnima. Još uvek je iz prošlog i sadašnjeg intelektualnog života moguće izdvojiti dragoceno saznanje, da intelektualci (pri)dobijaju svoje ideje „odozdo” i „spolja”, čime potvrđuju (dokazuju) kolektivnu prirodu svoje intelektualne delatnosti.

2. KOME ILI ZA KOGA GOVORI INTELEKTUALAC?

U klasifikaciji intelektualaca moguće je (i treba) upotrebiti više kriterijuma. Jedan od njih postavlja pitanje „kome” ili „za koga” govori neki intelektualac ili grupa intelektualaca (Mekgovan 2007, 52–56). Intelektualci, naravno, ne mogu upućivati poruke celom svetu: zajednice kojima se obraćaju mogu biti etničke/nacionalne, kulturne, profesionalne i druge. Ono što čini središte njegovog delovanja određuje prepoznatljivu sadržinu, profil i efekte delovanja svakog javnog intelektualca. Često je teško napra-

viti granicu između intelektualca i ideologa, tj. „intelektualca – mandarina”, koji služi trenutno vladajućoj oligarhiji. Po pravilu se to događa kada intelektualac na neko duže vreme predstavlja ili brani neku grupu.

Preobražaj intelektualca u ideologa u običnom političkom diskursu ili retorici ne uživa pozitivan ugled. Zbog toga neki intelektualci pribegavaju ironiji. U svetu zla, ironični intelektualci nisu ni za šta odgovorni, jer lako mogu da se sakriju u neostvarenom kraljevstvu svojih reči. Reč je o tome što, kada se ni za šta ne zalažu, oni istovremeno sve osuđuju. Mekgovan (ibid.) se nadovezuje na Hegelovo označavanje ironije kao trajnog iskušanja, koje intelektualci obično teško mogu da izbegnu. Posledica toga u liberalnim društvima je obično ta što pojedini intelektualci pozivanjem na „poštenje” izbegavaju da bilo koga ili bilo šta predstavljaju. Na taj način pokušavaju da, u svetu koji je pun socijalnih krivica i zla, sačuvaju „čiste ruke”. Ali, pritom treba podsetiti da je život demokratije – ne tako retko u istoriji – doživeo njeno uklanjanje. Tu intelektualci mogu da stanu u njenu odbranu, s tim što se zalažu za otvoreni i svestrani javni diskurs.

To znači da u pluralističkom okruženju demokratske deliberacije svaki javno izražen stav zaslužuje pažnju, naklonjenost i potencijalno odobravanje. U slučaju autoritarnih političkih okruženja, to disidentnim intelektualcima nudi i priliku za njihove herojske postupke. Gatón (2006), u kompleksnoj i ubedljivoj studiji o sociolozima kao javnim intelektualcima, pominje primere kada su oni morali da priznaju da kontemplativni obim njihovog naučnog istraživanja treba proširiti i na preskriptivni obim (primer Karla Manhajma) ili da u razumevanju procesa racionalizacije savremenih društava treba poštovati i njihov širi istorijski kontekst (primer Jozefa Šumpetera). Prednost pomenute studije je u tome što poziva pravo na dalje i specifično istorijsko fokusiranje realno postojećih razlika među javnim intelektualcima i aktivistima, sa jedne strane, a sa druge između intelektualaca i naučnika u prirodnim i društvenim naukama.

Ostvarivanje Platonove zamisli, zapisane u njegovoj Republici, o intelektualcu (filozofu), koji bi kombinovao visoko teoretsko znanje s praktičnim rešavanjem konkretnih društvenih problema, ostaje posle više od dva milenijuma još uvek nedostižan ideal. Štaviše, definicije intelektualca koje danas preovlađuju protive se tome da treba da prate praktične ciljeve, što znači da bi mišljenje umesto traženja (novog) znanja i razumevanja bilo podvrgnuto instrumentalizaciji (Guting 2011). To je takođe jedan od glavnih razloga što je najviše intelektualaca zaposleno na univerzitetima, iako je duh trgovinskog fundamentalizma, komodifikacije, korporativizma i akademskog karijerizma snažno zahvatio i te ustanove.

3. PROVALIJA IZMEĐU TEORETSKOG ZNANJA I PRAKTIČNE KOMPETENCIJE

Kao empirijski dokaz za poslednji zaključak pogledajmo primer uglednog harvardskog profesora Majkla Ignjatijeva, pisca brojnih knjiga iz oblasti ljudskih prava i nacionalizma, koga je referentni časopis *Foreign Policy* svojevremeno uvrstio u najuglednije „globalne intelektualce”, a oksfordski politički filozof Alan Rajs opisao kao „javnog moralistu”. Pre dobrih šest godina odlučio je da napusti akademsku karijeru i uđe u kanadsku politiku. *The New York Times* je tada najavio da će Ignjatijev postati sledeći kanadski predsednik vlade. Ta prognoza se nije ostvarila, već naprotiv, predstavlja samo jedan dokaz više o tome da osobe iz intelektualnog/akademskog i političkog sveta idu različitim i čak dijametralno suprotnim putevima. Najbolje je to opisao sam Ignjatijev (Goldstein 2013, 11): „Otišao sam iz akademskog sveta, gde su me ljudi slušali, u svet u kome niko nije verovao mojim rečima. U svetu politike sam se osećao kao medved u kavezu, okružen gvozdenim rešetkama. Pitao sam se šta se u stvari događa. Imam 58 godina, objavio sam mnogo knjiga i ne spadam u glupe ljude. Zašto sada moram neprestano da se branim? Moje dostojanstvo je ozbiljno načeto, sve to je glupo i vulgarno. To jednostavno mrzim”.

To što neko raspoláže visokim teoretskim znanjem, naravno, još nije garancija za to da vlada i praktičnim kompetencijama, tj. rešavanjem konkretnih i kompleksnih društvenih i političkih problema. Između akumuliranog znanja i njegove praktične upotrebe zato postoji velika provalija. Često možemo da se uverimo u nizak kvalitet političkog diskursa koji je između ostalog i posledica činjenice da su među političarima („vođama”) samo retki intelektualno osposobljeni „potrošači” akumuliranog znanja ili vešti za njegovo prenošenje u praksu. Uzmimo za primer koliko političara uopšte razume ili „zna” da razgovara sa ekonomistima i drugim ekspertima za pitanja koja su društveno i politički relevantna. Neki od njih takav očigledni nedostatak rešavaju na taj način što koriste nekog (voljnog) intelektualca ili intelektualno saznanje kao paravan.

O ulozi intelektualaca nije moguće govoriti uopšteno ili nezavisno od konteksta vremena ili doba u kome žive i rade. Brojna dela već u svom naslovu definišu različite uloge koje su intelektualci igrali ili propustili priliku da se javno angažuju. Tako su, na primer, Konrad i Seleni (Konrad i Szelényi 1979) intelektualcima prognozirali evoluciju iz sloja u razred, dok su se autori nekoliko decenija kasnije (Furedi 2006, Rizman 2012 et al.) pitali, gde su se oni na tom putu izgubili, ako su uopšte nameravali da idu tim putem. Ima dosta kritičnijih ocena o tome da je današnja uloga intelektualaca u 21. veku samo bleđa senka herojske uloge, koju su oni igrali u proteklom 20. veku. U međuvremenu, ili i pre toga ipak su padale još

oštrije ocene koje su govorile o „izdaji” (Benda 1959) koju su prouzrokovali bivši „čuvari istine” – intelektualci, iako je sa druge strane istina da su ih kasnije demantovali istorijski događaji. Pritom ciljamo na revolucionarni preobražaj godine „1989”, u kome je bilo moguće ponovno prepoznati „herojsku” ulogu najizloženijih intelektualaca.

Iz kasnije istorijske perspektive su Bendine zamerke otkrile sledeći paradoks: kada je 1927. ovaj francuski esejista i moralista intelektualce optužio da su zauzimanjem nacionalističkih stavova (interesa) izdali univerzalistički diskurs istine koji pripada intelektualcima, kasniji kritičari su intelektualcima koji su branili Staljina upravo suprotno zamerali isto tako „izdaju” zbog njihove, u ovom slučaju univerzalističke, odbrane komunističkih ideala. Na osnovu takvog istorijskog iskustva, Miler (2012) je usmerio misiju intelektualaca na polje otkrivanja (Zolajev „J'Accuse!”) društvenih krivica, društveno-ekonomskih nejednakosti, a najzad i evropskog (neo)kolonijalizma.

Redukovanjem uloga intelektualaca na „izdaju” i „herojstvo” briše se dosta kompleksniji i pluralističkiji repertoar uloga koje su im na raspolaganju u stvarnosti. Navedimo kao primer dve takve uloge koje ne podnose težinu pomenutih krajnjih oznaka: Buravojeva (2007) odbrana „javnog intelektualca” (*public intellectual*), kao i etički imperativ „odgovornosti intelektualca”, za koji se zalaže i koji decenijama demonstrira Čomski (1971).

4. KONCEPT „JAVNOG INTELKTUALCA”

Iako se oba zamišljena koncepta uloga dopunjuju, ipak treba sačuvati njihove posebne, tj. distinktivne specifičnosti. Za Buravoja treba reći da je njegov glavni doprinos vezan za „javnu sociologiju” (*public sociology*), koja implicira angažovanost intelektualaca u javnom životu. Za njega kao jednog od najistaknutijih i najlucidnijih američkih sociologa možemo reći da se pri zalaganju za „javnu sociologiju” oslanja na davno preminulog Milsa (1959), koji inače u svojim delima, po pravilu, ne imenuje obe pomenute društvene uloge intelektualaca, iako ih je u sociološkim raspravama pretpostavio, ako već nije izričito najavio. Pritom ga poredimo sa Milsovim možda najčešće citiranim i najcenjenijim rečima u sociologiji 20. veka, kojima je sociološku imaginaciju definisao kao prekomernost duha i misli, koja prevodi lične (*private*) teškoće u javne probleme. Iako Mils nije najpreciznije ukazao na to kako je moguće lične teškoće prevesti u javne probleme i šta bi mogli biti njihovi agensi ili strukturalne prepreke, ipak je otvorio važno gledište kojeg društvene nauke ne bi smele da se odreknu, a da pritom ne izgube veliki deo svoje profesionalne legitimnosti.

Mils sa ličnim/privatnim teškoćama cilja na trajnija iskustva koja se odnose na nezaposlenost, bolest, razvod supružnika, kriminal i druge oblike nasilja, zaduženost, siromaštvo itd. U poređenju sa zdravorazumskim shvatanjem ovih teškoća, u koje su upleteni pojedinci, porodice na različitim nivoima kolektivnog delovanja i postojanja, može se sociološkom imaginacijom doći do društvenih uzroka za nastale teškoće, među kojima preovlađuju pojave nejednakosti i neizdrživi radni uslovi, ograničene mogućnosti obrazovanja, rizik, koji se odnosi na okruženje, kao i razne vrste prikrivenog (latentnog) nasilja.

Javna izloženost ove vrste individualnih teškoća kao društvenih problema za koje treba potražiti rešenja postaje utoliko neophodnija u vreme kada država pod pritiskom neoliberalne doktrine postaje sve neosetljivija za probleme povećavanja društvene nejednakosti, osiromašenje svakodnevnog života ljudi, kao i marginalizaciju najranjivijih društvenih grupa. Štaviše, država i njoj podređeni aparati postaju sve netrpeljiviji prema alternativnim primerima prakse na tom području, što najzad mora dovesti ili je već dovelo do toga da se pobornici socijalne pravde (intelektualci i druge profesionalne grupe) odvrćaju od države i nastavljaju svoja alternativna zalaganja u sferama civilnog društva i sa strane neoliberalne države pogođenih lokalnih, tj. društvenih zajednica.

Sa jedne strane, za Milsovu (1959) sociološku imaginaciju ključna je konfrontacija sa dominantnom ideologijom koja proizvodi socijalne krivice, a sa druge, ključna je ponuda alternative: društvenih i institucionalnih mehanizama za njihovo savladavanje. Ako se oslonimo na istoriju, ona nudi brojne dokaze za važna pomeranja, tj. napredak u njoj, baš zahvaljujući njihovim utopijskim idejama i radu. Ali, pritom njihov rad nije moguće suziti na pojavu svakodnevnog aktivizma koji je sam sebi cilj. Tu prepreku (javni) intelektualci mogu da izbegnu jedino tako da u svom radu povezuju deskriptivne i diskursivne postupke koji predlažu konkretna rešenja.

Pritom javna sociologija, tj. kritički (refleksivni) sociolozi ne počinju od nulte tačke. Sa jedne strane, mogu da se oslone na bogatu tradiciju klasičnih socioloških doprinosa koji sintetizuju pomenutu deskriptivnu i kritičku (refleksivnu) produkciju znanja, a sa druge, u smislu relevantnosti i obostrane „primenljivosti”, sve je to povezano sa postojanjem zdravog i vibrantnog civilnog društva, bez kojeg bi sociologija doživela sudbinu alhemije. Sociologija je tako osposobljena za nastavak i nadgradnju svoje tradicije suprotstavljanja trgovinskom redukcionizmu i sveprisutnoj komodifikaciji (Buravoj 2013), koji prete da unište društvo, a u krajnjoj posledici i preživljavanje ljudske vrste. Na zajedničkoj tački kritike trgovinskog redukcionizma, koji je u poslednje dobre tri decenije vladavine neoliberalizma kulminirao u trgovinski fundamentalizam, našli su se klasični sociološki

mislioci, koji inače predstavljaju različita usmerenja unutar te nauke. Tu mislimo pre svega na Marksovu kritiku kapitalizma, Dirkemovu kritiku abnormalnih (sociopatoloških) oblika društvene podele rada, Veberovu kritiku racionalizma i Parsonsovu kritiku utilitarizma.

Ideja „javnih intelektualaca” je među nekim intelektualcima naletela na otpor i prigovore, kao da je reč o oksimoronu. Suprotna mišljenja se oslanjaju na tvrdnju da intelektualci ne mogu biti „javni”, jer ih time što jesu čini njihova distanca od javnog okruženja, bez koje bi ostali uskraćeni za svoju kredibilnost. Ulaskom u javnu sferu, oni se kompromituju kao intelektualci i kao naučnici. Sa druge strane, branioci „javnih intelektualaca” tvrde da definicija intelektualaca uključuje upotrebu intelektualnih resursa pri njihovom javnom angažovanju. Naime, ne postoji nešto što bismo nazvali „privatnim intelektualcem”. Pritom je sasvim logično da intelektualac svojim rečima i argumentima traži i poziva na javnost. Na kraju krajeva, ono po čemu se intelektualci razlikuju od naučnika je upravo to što intelektualci deluju prvenstveno u javnosti, tj. javno.

5. ČOMSKI: „ODGOVORNOST INTELEKTUALACA”

Iako se u vezi sa razumevanjem uloge intelektualaca kod Čomskog (1971) najčešće pominje njegova sintagma o „odgovornosti intelektualaca”, ovaj autor je pažljiv u njenoj preteranoj upotrebi. Razlog za to je na dlanu: pre svega opasnost zloupotrebe kod onih (država, autoritarni političari) koji žele na različite načine da ograniče njihovu slobodu i kritičko mišljenje. Pored toga, njihovu „odgovornost” nije moguće prenositi na oblasti na kojima, zbog kompleksne, kontingentne i fluidne prirode pitanja kojima se bave, nije moguće prognozirati, pa zato ni odgovarati za nenamerne, tj. negativne (štetne) posledice njihovih ideja i aktivnosti povezanih sa njima. Ako želimo biti pravedni prema Čomskom, o odgovornosti treba reći nešto više od gole i apstraktne zapovesti.

Zbog privilegovanog statusa u društvu i znanja kojim raspolažu, odgovornost intelektualaca nesumnjivo je mnogo veća od one koju bismo dali ljudima koji su za takvu privilegiju uskraćeni. Čomski na prvo mesto postavlja poštenje, što znači odgovornost intelektualaca da govore (i pišu) istinu i da raskrinkaju laži. Ne samo političarima, već i drugima, intelektualci često moraju reći ono što ljudi ne vole da čuju. Čomski, koji je često i na lični rizik branio radikalna nacionalna/nacionalistička kretanja u trećem svetu, takođe nije skrivao to da pritom nije imao nikakve iluzije o njihovim manama i stranputicama. Na jednom susretu s palestinskim intelektualcima je, na primer, Palestinsku oslobodilačku organizaciju (PLO) označio kao terorističku. Onaj deo intelektualne elite, koji služi svakoj eliti na vlasti, u suštini se postavlja na antiintelektualni stav. Isto važi, po njegovom, i za

intelektualce koje isključivo zanima potčinjavanje masovnim medijima i neprestano dobijanje njihove pažnje, tj. naklonjenosti. U jednom razgovoru Čomski je rekao da ne pravi razliku između radnika ili seljaka negde u Kentakiju ili novinara. Sebe ne smatra harizmatičnim i uzvišenim govornikom, a još manje želi da preobradi svoje slušaoce/čitaoce. Njegov cilj je da ljude informiše i da ih dovede do toga da sami razmisle o tome šta je istina, tj. šta je u redu.

Kako navodi Barski (2007, 320–321), Čomski najviše ceni intelektualce i saraduje sa intelektualcima koji se ne plaše ličnog rizika kada istražavaju u svom ličnom uverenju. U tom smislu, „odgovornost intelektualaca” uključuje i tu osobinu da su skromni i da su svesni ograničenja, pri čemu misli pre svega na jake interese u pozadini društvenog odlučivanja, na koje nailaze u svom radu. Važan deo njihovih zalaganja mora biti usmeren u stvaranje uslova u njihovom društvenom okruženju (civilno društvo), u kojem će se čuti reč javnih intelektualaca i da će ona igrati ulogu katalizatora društvenih promena. Pritom, Čomski nije zarobljenik neke rigidne definicije intelektualaca, a posebno ne onih koje je moguće uvrstiti u „mainstream”. Svaka dovoljno široka definicija, ako je ona uopšte potrebna, po njegovom, morala bi poštovati realne efekte i rad pojedinaca koji stoje iza svog uverenja i rade u svom društvenom okruženju, često ne pod svetlošću medijskih reflektora, i čije porodice zajedno sa njima preuzimaju ozbiljan rizik i plaćaju za njih znatnu cenu (ona uključuje fizički i psihički napor).

Čomski je zabrinut nad činjenicom da se, osim časnih izuzetaka, mnogo intelektualaca zadovoljava elitističkom ulogom „sekularne duhovnosti”, što predstavlja slavljenje državne religije, skrupulozno sticanje profita i obožavanje takozvanog slobodnog preduzetništva. U SAD, gde je, po njegovom mišljenju, ta uloga u poređenju sa intelektualcima u Evropi još očiglednija, liberalno usmereni intelektualci i ne skrivaju da preuzimaju ulogu propagandista države time što mnogi među njima, neposredno ili posredno, brane stav da demokratiji koristi ako ljudi za njihovo dobro žive u neznanju. U više svojih drugih dela, Čomski se – zajedno s Hermanom (1988) – detaljnije bavio paradoksom da je „dobrovoljno potčinjavanje”, oslonjeno na dirigovanu „produkciju saglasnosti”, ali od strane najuticajnijih i najimućnijih interesa (korporacija), uopšte moguće u društvu koje se smatra netotalitarnim kakvo je američko.

Javno delovanje intelektualaca njih izlaže različitim ličnim diskreditacijama od strane čuvara političke ortodoksnosti. Pritom su najčešće pri ruci napadi na njihov karakter (lični značaj), njihove životne izbore i stil, i čak upozorenja da je reč o duševno obolelim osobama. Nažalost, takvi slučajevi se nisu završili zajedno sa propašću Sovjetskog Saveza u kojem su kritičare (disidente) zatvorili u psihijatrijske ustanove, već se sa sličnim primerima

prakse, mada ne sa zatvaranjem, susrećemo u demokratijama koje se nude kao uzorne. Poznat je primer Danijela Elsberga koji je objavom *Pentagon Papers* razotkrio najmračnija i najkriminalnija gledišta američkog rata u Vijetnamu, čemu je za vreme predsednika Niksona sledila „kazna”: razotkrivanje Bele kuće da su njeni službenici pokušali nezakonito da se dokopaju Elsbergovog dosijea kod njegovog psihijatra.

Na sličan način su u poslednje vreme komentatori, koji su usaglašeni sa zvaničnom američkom politikom, opisivali Bredlija, tj. Čelzi Meninga i Džulijana Asanža kao duševno nestabilne osobe. Dobitnika Nobelove nagrade iz oblasti ekonomije Pola Krugmana, koji je nemilosrdni kritičar zvanične ekonomske politike (naročito društveno i ekonomsko rušilačke politike štednje), takođe iz istih krugova – kritika ograničena na *ad personam* – demonizuju na različite načine, da nastupa sa agresivnim stavovima, da ne poštuje integritet onih koje kritikuje, sve u svemu, da je reč o osobi čiji argumenti nisu verodostojni. Najteže kritike ili bolje reći napade doživljava Noam Čomski. Na njega se svalilo sve moguće: od osuda da je zbog svojih kritičkih stavova prema izraelskoj državi antisemita i Jevrejin koji „mrzi samog sebe” i praktično piše iz „pakla” bez svake nade; dalje „alfa mužjak koji želi po svaku cenu da pobedi i pritom koristi najsirovije (!) i do kraja pojednostavljene argumente”, na kraju još i to da njegov više od šest decenija dug rad nije ni u čemu doprineo potrebnim promenama u svetu itd. Istina je, naravno, suprotna. Na svetu bismo teško našli intelektualca koji je kao Čomski uticao na političko razmišljanje ljudi o političkim pitanjima, a pre svega o krivicama i kršenju ljudskih prava, i u vezi sa tim ih pozivao na državljansku angažovanost. Većina takvih kritičara ne skriva svoje otvorene namere da tog uticajnog mislioca treba utišati.

6. „ISTORIJSKA REZONANTNOST” INTELKTUALACA U STRUKTURNO IZMENJENOM DRUŠTVU

Oba razmatrana koncepta koji očekuju, tj. nalažu intelektualcima kritičko društveno angažovanje izričito se protive tvrdnjama da su sa nastupom „kraja ideologije” (Bel) i „kraja istorije” (Fransis Fukujama) praktično otklonjeni sociološki razlozi za njihovo izloženo javno delovanje. Džejkobi (1987, 2010, 2012), koji inače ne veruje da je bilo kada postojalo „zlatno” doba za intelektualce, još je radikalniji kad piše o „poslednjim intelektualcima”, o „svetu bez intelektualaca”, o „lošim intelektualcima” i sl. koje prate zamerke konzervativaca, da oni ne razumeju „genijalnost tržišta”, da su „elitistični” i pored toga ne poznaju ili jednostavno ignorišu empirijske činjenice. U Velikoj Britaniji, a i u Sjedinjenim Američkim Državama snažno je ukorenjeno saznanje da je o pravim intelektualcima moguće

govoriti u stranim kulturama, na primer u Francuskoj. U prvoj pomenutoj državi su filozof A. J. Ajer i Džordž Orvel čak postavili pod znak pitanja sam koncept intelektualca.

Ako nestanu intelektualci, postavlja se pitanje ko će usmeravati javno mnjenje. Franc (2007, 102) podseća na odgovor Fridriha fon Hajeka, koji svojim beskompromisnim odbijanjem ekonomskog planiranja potvrđuje da se prava sloboda zasniva na intelektualnoj skromnosti u korist „superiorne inteligencije tržišta i na njemu formiranih cena”. Uz to, Franc dodaje upozorenje Karla Polanijija, da je redukovanje intelektualaca na eksperte sa ciljem obezbeđivanja optimalne slobode u stvari utopijski ideal, koji nameće osoba koja ne može pobeći od toga da sama nosi (javno) breme intelektualca.

Intelektualci, po Džatu (Judt 2012), ne bi smeli da iznevere taj izbor njihovog javnog delovanja koji je „istorijski rezonantan” i koji kao takav obezbeđuje njihov uticaj u društvu (Morali bi da prihvate to breme.). Zauzimanje za završetak ili bar postepeno otklanjanje erozije demokratije i ljudskih prava ostaje i dalje velika prilika, izazov i odgovornost. Kad je reč o demokratiji, možemo da učimo od starih Grka koji su znali da je veća verovatnoća da će demokratija umesto totalitarizmu, autoritarizmu ili oligarhiji podleći korumpiranoj varijanti sebe same. U tom smislu bi intelektualci trebalo da ispune veliku društvenu provaliju između onih koji vladaju i onih kojima se vlada.

U „vremenu kraja” (Kingsnorth 2013), posle pada Berlinskog zida (1989) i sloma državnih socijalističkih sistema, kao što zaključuje predsednik Irske, sociolog i pesnik Majkl D. Higin (2012), ostvarila se utopijska distopija desnice: političari, a posledično i uložnici javnih intelektualaca je sada, u skladu sa učenjem Fridriha fon Hajeka i Karla Popera, preostala samo još uloga koja je podređena radu neregulisanog slobodnog tržišta. Pritom se intelektualci više ne pitaju da li je nešto dobro ili loše, već da li nešto funkcioniše (efikasnost) ili ne funkcioniše (neefikasnost). Higin (ibid.) upozorava da smo u toj vezi prevideli poruku Bertranda Rasla u knjizi pod naslovom *Power: A New Social Analysis*, koju je izdao 1938, o čemu je takođe i predavao dve godine ranije, u kojoj je prognozirao manipulaciju političara masom, tj. njihovim kolektivnim dirigovanjem: „Ako sakupite masu, a naročito, ako pritom svira muzika, možete da je ubedite u bilo šta”.

Po Higinu, danas smo se našli u intelektualnoj krizi, koja je dosta ozbiljnija nego što se može reći za ekonomsku, tj. finansijsku krizu. Higin sa tim u vezi pominje kanadskog filozofa Čarlsa Tejlora da, s obzirom na katastrofalno stanje, koje se tiče društva i njegove socijalne kohezije, nema ništa iracionalnije od neregulisanog slobodnog tržišta. Posledica toga je ukidanje produktivnog suživota između države i njenih državljana, a u

krajnjoj posledici prelazi u negiranje javne sfere u korist ničim ograničene vladavine slobodnog tržišta – a to povlači sa sobom i postepeno otklanjanje demokratije. Lilegard i Samalavičius (2012), pored toga, šire odgovornost za intelektualnu krizu i na konformizam intelektualaca, tj. zloupotrebu kritičkog mišljenja, koja se otkriva u rastućem i modnom relativizmu. Ovde možemo da uvrstimo i one intelektualce koji sebi stavljaju masku „levičarskog” ili „desničarskog” idealizma, da bi izbrisali svoje bezobzirno i nesvesno praćenje isključivo sebičnih (materijalnih ili statusnih) koristi.

Današnju ulogu intelektualaca nije moguće zamisliti mimo projekta prosvetljenja, tj. prevazilaženja njihovog specifičnog (profesionalnog) iskustva razumom, racionalnošću, naukom i slobodom. Tek ako su vezani za ta univerzalna načela, intelektualci mogu, kako tvrdi Burdje (Bourdieu 1988), da govore i deluju u ime celog društva – „društvena svest” i da na taj način izbegnu partikularistička iskušenja, na koje je upozoravao Benda. Strukturalne društvene promene, koje možemo da prepoznamo u marketizaciji, profesionalizaciji i institucionalizaciji intelektualnog života (Furedi 2006, 38, 43), doprinose sutonu tradicionalnog kritičkog intelektualca, iako ne i njegovom konačnom „kraju”, kao što se plaše jedni, a nadaju drugi – i jedni i drugi iz intelektualnih redova.

Takav „kraj” moramo u tom smislu razumeti i kao priliku za pronalaženje nove uloge za intelektualce u „trgovinski” dirigovanom i strukturno prerađenom društvu. U vreme kada za obrazovanje, znanje i intelektualni rad još uvek postoji velika potražnja, čak veća nego ikada ranije, tako i nada stoji na realnom tlu. Jedna od poslednjih ponuda na intelektualnom „tržištu”, koja opravdava taj optimizam, verovatno je razvojna paradigma „javnog intelektualca”, ako pozajmimo Baumanove reči (1987) – onog koji uspe ponovo da zanjiše istorijsko klatno „intelektualca – interpreta” ka „intelektualcu – zakonodavcu”. Najubedljiviji znak u tom smeru je kada su intelektualci svesni svoje odgovornosti prema društvu i, u skladu sa tim, saznanjem prihvataju izazov uticaja i formiranja javnog mnjenja.

LITERATURA

- Barsky, Robert F. 2007. *The Chomsky Effect – A Radical Works Beyond the Ivory Tower*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Bauman, Zygmunt. 1987. *Legislators and Interpreters: On Modernity, Postmodernity and Intellectuals*. Cambridge: Polity Press.
- Bell, Daniel. 1960. *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*. New York: The Free Press.
- Benda, Julien. 1959. *The Betrayal of the Intellectuals*. Boston, Mass.: The Beacon Press.

- Bourdieu, Pierre. 1988. *Homo Academicus*. Cambridge: Polity Press.
- Burawoy, Michael. 2007. "Private Troubles and Public Issues". In: A. Barlow (ed.). *Collaborating for Social Justice*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- Burawoy, Michael. 2013. "Epilogue: The Future of Sociology". In: R. Brym (ed.). *New Society*. Toronto: University of Toronto Press.
- Carlyle, Thomas. 1993/1841. *On Heroes, Hero-Worship, and the Heroic in History*. Berkeley: University of California Press.
- Chomsky, Noam. 1971. *American Power and the New Mandarins*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Chomsky, Noam, in Edward S. Herman. 1988. *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media*. New York: Pantheon Books.
- Franz, David. 2007. "Intellectuals and Public Responsibility". *The Hedgehog Review*, 9 (1): 98–104.
- Furedi, Frank. 2006. *Where Have All the Intellectuals Gone?* London: Continuum.
- Gattone, Charles F. 2006. *The Social Scientist as Public Intellectual: Critical Reflections in a Changing World*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- Goldstein, Evan R. 2013. "The Would-Be Philosopher-King". *The Chronicle of Higher Education*; dostupno na: <http://chronicle.com/article/The-Would-Be-Philosopher-King/142715/>
- Gouldner, Alvin W. 1979. *The Future of Intellectuals and the Rise of New Class*. London: Macmillan Press.
- Gutting, Gary. 2011. "Intellectuals and Politics". *The New York Times* (december 7).
- Hall, Stuart, in Alan O'Shea. 2013. "The Danger of Common Sense. Open Democracy"; dostupno na: <http://www.opendemocracy.net/ourkingdom/stuart-hall-alan-oshea/danger-of-common-sense>
- Higgins, Michael D. 2012. "Public Intellectuals and a Democratic Crisis"; dostupno na: <http://www.president.ie/index.php?section=5&speech=1068&lang=eng>
- Hobsbawm, Eric. 2014. "The Paradox of Public Intellectuals". *The Chronicle of Public Higher Education*.
- Jacoby, Russell. 1987. *The Last Intellectuals: American Culture in the Age of Academe*. New York: Basic Books.
- Jacoby, Russell. 2010. "Why Intellectuals Are All Bad". *The Chronicle of Higher Education*.
- Jacoby, Russell. 2012. "Dreaming a World With No Intellectuals". *The Chronicle of Higher Education*; dostupno na: <http://chronicle.com/article/article-content/132813/>
- Judt, Tony. 2012. "On Intellectuals and Democracy". *The New York Review of Books*; dostupno na: <http://www.nybooks.com/articles/archives/2012/mar/22/intellectuals-and-democracy/>

- Kingsnorth, Paul. 2013. "The Age of Endings. Transformation"; dostupno na: <http://www.opendemocracy.net/print/74572>
- Konrád, George, in Ivan Szelényi. 1997. *The Intellectuals on the Road to Class Power*. Brighton: The Harvester Press.
- Keucheyan, Razmig. 2014. "How to break the stranglehold of academics on critical thinking". *The Guardian* (january 2).
- Lillegard, Norman, in Almantas Samalavicius. 2012. "Ideology or Truth? The Uses and Abuses of Critical Thinking". *Eurozine*; dostupno na: <http://www.eurozine.com/articles/2012-11-07-lillegard-en.html>
- Mannheim, Karl. 1936/1929. *Ideology and Utopia: An Introduction to the Sociology of Knowledge*. New York: Harcourt, Brace.
- McGowan, John. 2007. "The Intellectual's Responsibilities". *The Hedgehog Review*, 9 (1): 47–60.
- Mills, C. Wright. 1959. *The Sociological Imagination*. London: Oxford University Press.
- Müller, Jan-Werner. 2012. "The Failure of European Intellectuals". *Eurozine*; dostupno na: <http://www.eurozine.com/articles/2012-04-11-muller-en.html>
- Nietzsche, Friedrich. 1956. *The Birth of Tragedy and the Genealogy of Morals*. New York: Doubleday.
- Posner, Richard. 2003. *Public Intellectuals – A Study in Decline*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Rizman, Rudi. 2012. "Missing in Democratic Transition: Intellectuals". In: L. Donskis (ed.). *Yet Another Europe after 1984 – Rethinking Milan Kundera and the Idea of Central Europe*. Amsterdam: Rodopi.
- Russell, Bertrand. 1938. *Power: A New Social Analysis*. London: Allen & Unwin.
- Shils, Edward. 1972. *The Intellectuals and the Powers and Other Essays*. Chicago: University of Chicago Press.
- Sowell, Thomas. 2012. *Intellectuals and Society*. New York: Basic Books.

SUMMARY

ON (IR)RESPONSIBILITY OF INTELLECTUALS

Drawing on the classification of the roles of intellectuals, the author focuses on the issue to whom and for whom intellectuals are investing their voice. The article discusses several critical issues: firstly, the issue of a gap between theoretical knowledge and practical competences, secondly, the concept of public intellectual, thirdly, Chomsky's paradigm of the responsibility of intellectuals, and fourthly, the historical resonance of intellectuals in the neoliberal imagined society. The author opposes the views that the end of history and the end of ideology terminated the salient role of intellectuals and alternatively builds his argument on their manifold and multiple commitments in the spheres of civil society. The neoliberal order invites in this regard a number of challenges and responsibilities: an opportunity to open up new opportunities for the roles of intellectuals in the imposed market-managed and consequentially structurally changed society. Intellectuals at this very historical moment should turn from mere interpreters to legislators, as Zygmunt Bauman expects them to.

KEY WORDS: Intellectuals, ideology, responsibility, Zygmunt Bauman.

EKONOMSKA LOGIKA OSNOVNOG OBRAZOVANJA U SRBIJI*

Ivan Stanojević
Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

SAŽETAK

U ovom radu identifikujem institucionalne prepreke za unapređenje kvaliteta osnovnog obrazovanja u javnim školama u Republici Srbiji. Mikroekonomskom analizom pokušavam da pokažem kako trenutna pravila stvaraju negativne podsticaje za zaposlene u školama da se više trude i poboljšaju kvalitet rada sa decom. Kao alternativu pokušavam da kandidujem vaučerski model finansiranja osnovnog obrazovanja koji je Milton Fridman predstavio u svom radu *The Role of Government in Education* iz 1955. godine.

KLJUČNE REČI: osnovno obrazovanje, institucionalni feleri, konkurencija na tržištu rada, problem principala i agenta, vaučeri, Milton Fridman

UVOD

Na PISA¹ testovima 2003², 2006³, 2009.⁴ i 2012.⁵ godine, đaci iz Srbije ostvarili su rezultate koji su statistički značajno ispod proseka rezultata đaka iz zemalja članica OECD. PISA testovi mere nivo pismenosti i kompe-

* Rad je nastao u okviru naučno-istraživačkog projekta Univerziteta u Beogradu – Fakulteta političkih nauka pod nazivom „Politički identitet Srbije u lokalnom i globalnom kontekstu” (evidencioni broj 179076), koji finansira Ministarstvo nauke, prosvete i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

1 <http://www.oecd.org/pisa/aboutpisa/> (pristupljeno 11. 02. 2014)

2 <http://www.oecd.org/edu/school/programmeforinternationalstudentassessment-pisa/34002454.pdf> (pristupljeno 10. 09. 2013)

3 <http://www.oecd.org/pisa/pisaproducts/pisa2006/39725224.pdf> (pristupljeno 10. 09. 2013)

4 <http://www.oecd.org/pisa/pisaproducts/46619703.pdf> (pristupljeno 10. 09. 2013)

5 <http://www.oecd.org/pisa/keyfindings/pisa-2012-results-overview.pdf> (pristupljeno 11. 02. 2014)

tentnosti đaka uzrasta od 15 godina u oblastima čitanja, matematike i prirodnih nauka. To znači da đaci iz Srbije u proseku značajno manje razumeju ono što su pročitali, lošije rešavaju probleme i slabije primenjuju stečena znanja u stvarnom životu, nego što su to u stanju njihovi vršnjaci iz npr. Finske, Japana, Južne Koreje, Australije, Češke, Francuske ili Mađarske. Od zemalja bivše Jugoslavije koje su nasledile obrazovni sistem SFRJ samo je Slovenija odmakla unapred, pa đaci iz Slovenije na PISA testovima dobijaju rezultate iznad proseka zemalja OECD, posebno iz matematike i prirodnih nauka. Đaci iz Hrvatske i Crne Gore imaju neznatno bolje, odnosno lošije rezultate od đaka iz Srbije, što će reći da su i oni statistički značajno ispod proseka zemalja OECD. Bosna i Hercegovina i Makedonija ne učestvuju u PISA testiranju.

Mnogi roditelji svesni su ovog problema i pokušavaju da svojoj deci pomognu na različite načine. Oni koji umeju i imaju vremena dodatno rade sa svojom decom, drugi deci dodatno plaćaju privatne časove ili ih šalju u privatne škole, dok treći pokušavaju da podmite nastavnice⁶ ili kupe rešenja testova male mature.⁷

Problem nije u deci, roditeljima, nastavnicama, niti školama, već u institucijama, to jest pravilima koja utiču na obrazovni sistem. Institucije stvaraju podsticaje koji onemogućavaju konkurenciju između škola i demotivišu nastavnice da na što bolji i kvalitetniji način rade sa decom. Konkurencije između škola nema zbog sistema školskih područja uspostavljenih Zakonom o osnovnom obrazovanju i vaspitanju (ZOOV)⁸ i trenutnog sistema finansiranja obrazovnog sistema. S druge strane, Zakon o radu i Poseban kolektivni ugovor za zaposlene u osnovnim i srednjim školama i domovima učenika⁹ demotivišu nastavnice da na kvalitetan način rade sa decom. Razlozi za to su nepostojanje autonomije nastavnica pri ocenjivanju, velike privilegije koje ovi akti daju nastavnicama, kao i faktička nemogućnost otpuštanja loših nastavnica. Tumačenjem ovih zakona i pravila lako se može steći utisak da su škole suštinski socijalne ustanove koje se brinu o dobrobiti nastavnica, a ne javne ustanove koje roditeljima treba da pruže uslugu obrazovanja njihove dece.

6 U radu sve profesije navodim u ženskom rodu, podrazumevajući ravnopravno i žene i muškarce koje/i se tom profesijom bave.

7 http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2013&mm=06&dd=18&nav_id=723962;
http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2012&mm=06&dd=20&nav_category=206&nav_id=620155 (pristupljeno 14. 02. 2014)

8 <http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/lat/pdf/zakoni/2013/2229-13Lat.pdf> (pristupljeno 10. 09. 2013)

9 <http://www.svos.org.rs/pdfs/pku-osnovno-srednje-obrazovanje.pdf> (pristupljeno 10. 09. 2013)

U prvom delu rada pišaću o značaju konkurencije u obrazovanju i faktorima koji je sprečavaju u Srbiji. U drugom delu posvetiću se problemu motivacije nastavnica i pravilima koja na njih negativno utiču. Poslednji deo posvećen je problemu principala i agenta u osnovnom obrazovanju i vaučerskom sistemu kao potencijalnom rešenju tog i prethodno navedenih problema.

Iako će u fokusu ovog istraživanja biti obrazovni sistem u Srbiji, ovi nalazi mogu biti korisna polazna tačka za dalja istraživanja i u zemljama u regionu, posebno ukoliko pravila koja utiču na obrazovni sistem nisu značajno menjana od raspada SFRJ.

PRVI DEO – KONKURENCIJA U OSNOVNOM OBRAZOVANJU

Uobičajeno je da se pod školom podrazumeva ustanova u kojoj se obrazuju deca. Takvo značenje zabeleženo je i u Oksfordskom rečniku. S druge strane, ekonomski posmatrano, škola je, suštinski, ustanova koja roditeljima pruža usluge obrazovanja dece. Bez obzira da li je u pitanju škola baleta, fudbala, glume, plivanja ili osnovnog obrazovanja, roditelji tamo šalju decu da nauče znanja i veštine koje škola nudi. Jedina razlika je u tome što je osnovna škola obavezna po zakonu (ZOOV, član 6).

Roditelji, na ovaj ili onaj način, plaćaju osnovnoj školi da im čuva decu i nauči ih onim znanjima koja se smatraju osnovnim obrazovanjem. Ukoliko je škola javna, roditelji plaćaju porez javnim vlastima, koje iz budžeta finansiraju školu. U slučaju privatne škole roditelji plaćaju školarinu direktno. Pored toga, ne treba zaboraviti da oni svakako plaćaju i porez od koga se finansiraju javne škole. Prema tome, roditelji koji žele da pošalju decu u privatnu školu plaćaju uslugu dva puta.

Prvi problem je što su škole monopolisti. Monopoli su nastali iz želje zakonodavca da sva deca dobiju jednako obrazovanje, odnosno da njihovi roditelji dobiju jednaku uslugu obrazovanja dece:

Osnovni zadatak škole je da omogući kvalitetno obrazovanje i vaspitanje za svako dete i učenika, pod jednakim uslovima, bez obzira gde se škola nalazi, odnosno gde se obrazovanje i vaspitanje odvija. (ZOOV, član 9)

Takav zahtev nastao je iz želje da deca u ređe naseljenim sredinama dobiju jednako dostupno i kvalitetno obrazovanje koje dobijaju deca u velikim gradovima, gde su i nastale prve škole. Međutim, škole u retko naseljenim sredinama međusobno su veoma udaljene, pa i ne mogu biti konkurentne jedne drugima. Prema tome, umesto slobodne konkurencije među tim školama može da postoji monopolistička konkurencija. Pošto

su škole veoma udaljene jedna od druge, roditelji bi imali veliki trošak da vode decu u neku drugu školu osim one najbliže, tako da svaka škola ima monopol nad „svojom” decom. Škole se raspoređuju u skladu sa aktom o mreži škola sa ciljem racionalnog ostvarivanja jednakog prava na dostupnost obrazovanja (ZOOV, član 15).

U gradovima je situacija drugačija. Zbog velike gustine naseljenosti škola ima više i bliže su jedna drugoj, tako da razdaljina ne sprečava konkurenciju. Za razliku od strukturnih prepreka konkurencije među školama u ruralnim područjima, u gradovima su prepreke za konkurenciju institucionalne. Naime, pomenutom mrežom škola uspostavljena su školska područja. Školsko područje predstavlja skup naselja nad kojima škola ima monopol, odnosno naselja čiji stanovnici moraju da šalju decu u školu kojoj pripada to područje. Ukoliko roditelji žele da upišu dete u drugu školu moraju tražiti odobrenje škole čijem području pripadaju.

Ekonomski posmatrano, to je potpuno pogrešno. Zamislite da ne možete da odete u restoran u koji želite ukoliko za to ne dobijete dozvolu restorana koji je najbliži vašem domu ili da takva ograničenja postoje za prodavnice, frizeraje, parkove, auto-servise ili bilo koje druge proizvode ili usluge. Vaši dobavljači roba i usluga izgubili bi podsticaj da se trude, kvalitet roba i usluga bi se smanjivao, a cene rastle. Da li bi neko od njih pristao da vas pusti da idete kod drugog dobavljača, ukoliko ima moć da vas spreči? Ne bi, zato što nijedan monopolista ne želi da se odrekne svojih mušterija.

Tako je i sa školama. Institucionalnim monopolom šalje se poruka zaposlenima u školama da ne moraju da se trude. Niko neće vrednovati njihov rad na osnovu kvaliteta usluge koju pružaju (znanja koje su đaci tamo stekli, ni na osnovu đачkih rezultata na maloj maturi, ni bezbednosti đака), već će njihov posao i plate biti zagarantovani, dok god se u školskom području rađaju deca koja su primorana da idu u tu školu. Iz tog razloga školama nije u interesu da dozvole đacima da masovno odlaze u škole u drugim područjima. Pojedinačni slučajevi postoje, ali se mogu smatrati izuzecima.

Ovakvo uređenje diskriminiše decu prema lokaciji rođenja, jer su osuđena na školu u čijem području žive. To posebno važi sa siromašnije stanovništvo. Fridman tvrdi da ne postoji oblast u kojoj su siromašni toliko hendikepirani kao što je to slučaj sa dostupnošću kvalitetnog obrazovanja (Friedman 1980). Naime, ukoliko živite u siromašnom kraju, niko vam neće braniti da kupujete kvalitetnu hranu, odeću ili tehniku, ukoliko možete to da priuštite. Slično je i sa izborom privatnih, ali i nekih javnih usluga. Na primer, možete slobodno da izaberete u kom domu zdravlja ili bolnici će se lečiti vaša porodica, ili u kojoj policijskoj stanici ćete tražiti izdavanje javnih isprava. Međutim, nećete moći da izaberete bolje obrazovanje za

svoje dete, osim ukoliko ne kupite stan u naselju koje pripada drugom školskom području ili ste spremni da ponovo platite osnovno obrazovanje svog deteta u privatnoj školi.

Ukoliko bi roditelji imali pravo da biraju škole za svoju decu, stvorila bi se konkurencija (Friedman 2006). Pošto najveći broj roditelja želi najbolje moguće obazovanje za svoju decu, konkurencija bi podstakla uprave škola da se bolje organizuju kako bi privukle đake. Uprave škola bi nastojale da poboljšaju kvalitet nastave, uslove za rad, bezbednost dece, da obezbede dnevne boravke i druge sadržaje koji će privući roditelje da upišu decu baš u njihovu školu.

DRUGI DEO – MOTIVACIJA NASTAVNICA

NEPOSTOJANJE AUTONOMIJE U OCENJIVANJU

Prvi problem koji negativno utiče na motivaciju nastavnica je nepostojanje autonomije u ocenjivanju đaka. Iako nastavnica radi sa đacima cele godine i ocenjuje ih, na kraju ocenu zaključuje odeljensko veće, na predlog nastavnice (ZOOV, član 61). Zakonodavac smatra da je mišljenje veća merodavnije od mišljenja predmetne nastavnice. U veću sede sve nastavnice koje predaju tom odeljenju, od kojih se samo jedna bavi predmetom o kome je reč. Da li bi nastavnicama likovnog, biologije ili fizike trebalo da bude važno koju ocenu đak ima iz istorije ili geografije? Ne bi, i mahom nije.

Jedina osoba koja može da ima interes u promeni ocena je razredni starešina i to iz dva razloga. Prvo, zato što podizanjem proseka svojih učenika podiže reputaciju svom odeljenju i sebi kao razrednom starešini i, drugo, zato što je izložena pritisku dece i roditelja koji traže poklanjanje ocena. Iz tog razloga razredni starešina ima podsticaj da traži da se njenim đacima poklanjaju ocene. Veće nema razloga da odbija takav zahtev, jer će slično tražiti svaka članica veća kada bude u ulozi razrednog starešine. Ovakvo institucionalno uređenje, s jedne strane, razrednim starešinama daje mogućnost traženja renti, dok, s druge, umanjuje značaj predmetnih nastavnica.

Nastavnica koja je pažljivo radila sa svojim đacima i trudila se da ih pošteno oceni i istrpi pritiske za poklanjanje ocena, još uvek na veću mora da brani svoje ocene. Ukoliko u tome ne uspe, kasnije mora da objašnjava đacima zašto su nekima poklonjene ocene, a drugima nisu. Takođe, ukoliko zna da verovatno neće moći da odbrani svoje ocene na veću, nastavnica gubi podsticaj da se bori sa pritiscima. Na taj način se povećava šansa da će i sama početi da poklanja ocene, jer bolje je da ona ispadne „dobra” i pokloni deci ocene, nego da glumi strogoću, trpi moljakanje, kuknjavu

ili pretnje, da bi njene ocene na kraju poklonilo veće. Za mlade nastavnice, koje su još uvek na probnom radu ili nisu u stalnom radnom odnosu, ovakav scenario je gotovo neizbežan. Njihovo zaposlenje zavisi od uprave, tj. direktorke i njene zamenice, koje takođe mogu biti nastavnice i razredne starešine, samo sa više uticaja nego druge.

Na kraju, ovi negativni podsticaji za nastavnice neminovno utiču i na motivaciju dece da uče, ali i na njihove roditelje. Kada vide da neko od vršnjaka nezasluženo dobija bolje ocene nego što je zaslužio, podsticaj za učenjem se smanjuje. Neki mogu pomisliti da uz isti trud, ali više moljavanja i vršenja pritiska mogu dobiti bolje ocene, dok drugi mogu da zaključče da uz manje truda, a više moljavanja i pritisaka mogu da ostvare isti uspeh kao dotad. Kada deca izgube motiv da uče, objektivni nivo znanja se smanjuje. Isto tako, ukoliko roditelji shvate da njihova deca dobijaju lošije ocene od dece čiji roditelji vrše pritisak na nastavnice, poželeeće da umanje hendikep svoje dece tako što će i oni početi da vrše pritisak na nastavnice i razredne starešine. To kod dece ponovo stvara očekivanje da će mama i tata „srediti ocene”, pa počinju manje da se trude nego ranije.

NEPOSTOJANJE KONKURENCIJE MEĐU NASTAVNICAMA NA TRŽIŠTU RADA

U ovom delu želim da skrenem pažnju na nedostatak konkurencije među nastavnicama. Jednom kada postane stalno zaposlena nastavnica u osnovnoj školi, posao joj je u velikoj meri zagaranovan do kraja radnog veka, osim ukoliko sama ne poželi da ode i radi nešto drugo ili počini neku od težih povreda radne obaveze, kao što je izvršenje krivičnog dela, ugrožavanje bezbednosti dece, upotreba ili omogućavanje upotrebe alkohola, psihoaktivnih supstanci, falsifikovanje dokumenata i slično (Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja [ZOSOV]¹⁰, član 141). Ovde ne želim da se bavim ponašanjem ljudi koji tako flagrantno krše zakon, već neadekvatnim podsticajima za nastavnice koje se ponašaju u okviru pravila, ali ih pravila demotivisu i ne podstiču da kvalitetno rade sa decom.

Zakonom i kolektivnim ugovorom nije predviđeno da direktorka može da zameni nastavicu za koju misli da ne radi dovoljno dobro svoj posao, odnosno čiji đaci ne stiču dovoljan nivo znanja. Još važnije, ne postoje jasno definisani finansijski podsticaji za nastavnice da bolje rade svoj posao. Postoje dva načina da nastavnica ostane bez posla. Prvi je da napravi prekršaj zbog koga se gubi licenca za rad, a drugi je da postane tehnološki višak.

10 http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_osnovama_sistema_obrazovanja_i_vaspitanja.html (pristupljeno 10. 09. 2013)

ODUZIMANJE LICENCE

Proces oduzimanja licence veoma je dug i komplikovan. Na Internet stranici Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja ne postoje podaci o oduzetim licencama, ali, imajući u vidu postupak za oduzimanje licence, teško je poverovati da je ista ikada oduzeta nastavnici kojoj je iole bilo stalo do njenog posla, odnosno licence. Naime, pored navedenih prekršaja i krivičnih dela, postupak za suspenziju licence pokreće se ako nastavnica ne prati procedure ili ne ide na seminare za usavršavanje od tri do pet dana godišnje.

Postupak podrazumeva da Ministarstvo, po prijavi, u školu šalje prosvetnu savetnicu, koja evaluira rad nastavnice. Posle evaluacije savetnica daje predlog mera koje nastavnica treba da ispuni u roku od šest meseci, kako bi zadržala licencu. Po isteku šest meseci postupak se ponavlja. Savetnica dolazi i ponovo evaluira nastavnicu. Ukoliko su mere ispunjene utoliko nastavnica zadržava licencu. Ukoliko nisu, savetnica ponovo izdaje mere za čije ispunjavanje nastavnica ima novih šest meseci. Ukoliko ni posle drugih šest meseci nastavnica ne ispravi sve što je nalagala savetnica, ministarka daje nalog za suspendovanje licence.

Suspendovanjem licence nastavnica ne biva isključena iz nastavnog procesa, već ima obavezu da u roku od šest meseci ponovo položi ispit za dobijanje licence ili obavi potrebna usavršavanja. Ukoliko to obavi utoliko se suspenzija obustavlja, u suprotnom ostaje bez posla (ZOSOV, član 127). Takođe, nastavnica koja dva puta dobije suspenziju licence automatski ostaje bez iste i bez prava da ponovo dobije licencu za rad u prosveti (ZOSOV, član 128). Ovako komplikovana procedura za prestanak radnog odnosa uliva sigurnost nastavnicama da će moći da zadrže posao dok god to budu želele, odnosno dok ima dovoljno dece koja upisuju školu, što nepovoljno utiče na motivaciju nastavnica da se više trude oko đaka.

TEHNOLOŠKI VIŠAK

Tehnološki višak se postaje ukoliko nastavnica nema dovoljan fond časova, tj. ukoliko se toliko smanji broj đaka u školi da neka od nastavnica postane suvišna. Prema kolektivnom ugovoru, putem rang-liste se utvrđuje koja će od nastavnica biti suvišna. Na primer, ukoliko jedna nastavnica od prvog do četvrtog razreda treba da postane tehnološki višak, formira se rang-lista svih nastavnica i ona koja ima najmanje bodova postaje prekobrojna.

Problem je u tome što se pri bodovanju premali značaj daje aktivnostima koje su važne za obrazovanje dece. Prema članu 33, koji uređuje ove rang-liste, nastavnica koja ima najbolji mogući „odnos prema radnim obavezama i poslovima (realizacija programa i zadataka, dolazak na posao,

odnos prema drugim zaposlenima, roditeljima i učenicima)” može da dobije 3 poena. S druge strane, kolektivni ugovor mnogo više vrednuje socijalni status ili zdravstveno stanje nastavnice, pa se bodovi dobijaju svaku godinu radnog staža (po 1), svaku godinu radnog staža u ustanovi (+0,35), za primanja domaćinstva na nivou republičkog proseka ili manja (od 2 do 5), narušeno zdravstveno stanje (od 2 do 5) ili ukoliko ima decu koja se još uvek školuju (od 1 do 5). Ovde se ispoljava nenameravana posledica kolektivnog ugovora. Iako je ideja bila da se zaštite socijalno, materijalno i zdravstveno ugrožene nastavnice, ovakva pravila dovela su do toga da ispašta aktivnost zbog koje postoje škole i nastavnice, a to je obrazovanje dece.

Kriterijumi za poene koji se dobijaju za odnos prema radnim obavezama nisu precizno definisani, pa se tu verovatno svima i daje maksimalna ocena. Međutim, važno je reći da ugovor daje prednost onoj nastavnici koja kod kuće ima više dece, nego onoj koja bolje radi sa decom u školi, za šta su obe plaćene. Pored toga, važnije je da li je porodica nastavnice siromašna, nego da li je ona dobra nastavnica. Oba kriterijuma šalju signal nastavnicama da je za njih bolje da rađaju decu i imaju što veću porodicu, nego da se dodatno trude kako bi unapredile svoj rad. Ukoliko imaju više dece, to im, s jedne strane, direktno povećava broj bodova za očuvanje radnog mesta, dok im, sa druge, indirektno smanjuje prosek primanja po članu domaćinstva, što im takođe donosi bodove za očuvanje radnog mesta. Slično tome, ništa ne znači ukoliko je jedna nastavnica mnogo bolja od druge, jer ukoliko je druga lošeg zdravlja prva ostaje bez posla. Na kraju, važnija je i dužina radnog staža nego rad sa decom, pa zbog toga sa dužinom radnog staža opada podsticaj za kvalitetan rad sa decom.

Pravilo po kome se drugačije boduju nastavnice koje su duže ili kraće zaposlene u specifičnoj ustanovi takođe je diskriminatorno, sprečava konkurenciju i demotiviše nastavnice da prelaze iz jedne škole u drugu ili da se posle izvesnog radnog staža zaposle u prosveti. Zamislite dve nastavnice sa po 10 godina radnog staža i podjednakim socijalnim, materijalnim i zdravstvenim statusima i stanjima tako da se bodovi za njih potiru. Jedina razlika je u tome što je prva svih deset godina u istoj školi, a druga je tu tek godinu dana. Prva bi imala 13,5 poena ($10 \times 1 + 10 \times 0,35 = 10 + 3,5 = 13,5$), dok bi druga imala 10,35 poena ($10 \times 1 + 1 \times 0,35 = 10 + 0,35 = 10,35$). Dakle, čak i da druga dobije +3 ($10,35 + 3 = 13,35$) za maksimalan pristup poslu, a prva dobije 0 ($13,5 + 0 = 13,5$), prva bi ostala na poslu na uštrb druge.

Povrh svih pomenutih mera, kolektivni ugovor još jednom eksplicitno pokazuje da kvalitet rada nije prioritet. Tako je, prema članu 34, prvenstvo po važnosti dato dužini radnog staža:

Ukoliko više zaposlenih ima isti broj bodova, prednost ima zaposleni koji je ostvario veći broj bodova po osnovu rada ostvarenog u radnom odnosu, stručne spreme, rezultata rada, odnosno imovnog stanja, i to navedenim redosledom.

Kolektivni ugovor sadrži još jednu diskriminatornu meru prema potencijalnim nastavnicama koje nisu potpisnice ugovora. Naime, ukoliko je školi potrebna nastavnica, uprava škole dužna je da, radi preuzimanja, prvo razmatra nastavnice koje su bile zaposlene u drugim školama u kojima su postale prekobrojne. Tek ukoliko na tom spisku nastavnica nema nijedne profilisane za potrebno mesto, direktorka škole, posle konkursa, može da zaposli novu nastavicu sa tržišta rada (član 5). Ovakva mera je još jedna brana konkurenciji između bivših i potencijalnih nastavnica i kao takva ne doprinosi kvalitetu rada škola. Da stvar bude još nepovoljnija, prijem nove nastavnice sa tržišta rada mora da odobri i reprezentativni sindikat škole, što stvara dodatni jaz između *insajderki* i *outsajderki* u obrazovanju (član 5).

TREĆI DEO – VAUČERSKI SISTEM KAO REŠENJE PROBLEMA PRINCIPALA I AGENTA

U ovom odeljku želim da široj akademskoj javnosti predstavim vaučerski sistem, postavim ga u kontekst problema osnovnog obrazovanja u Srbiji i konceptualno prikažem kako bi vaučerizacija mogla da reši neke od navedenih problema. Nažalost, u ovom tekstu nema prostora za komparativnu analizu rezultata do sada sprovedenih praksi vaučerskog sistema, pre svega u SAD, Kanadi, Čileu i Švedskoj, kao ni za detaljni predlog javne politike uvođenja vaučerskog sistema u Srbiji. Iz tog razloga detaljniju analizu vaučerizacije ostavljam za naredna istraživanja.¹¹

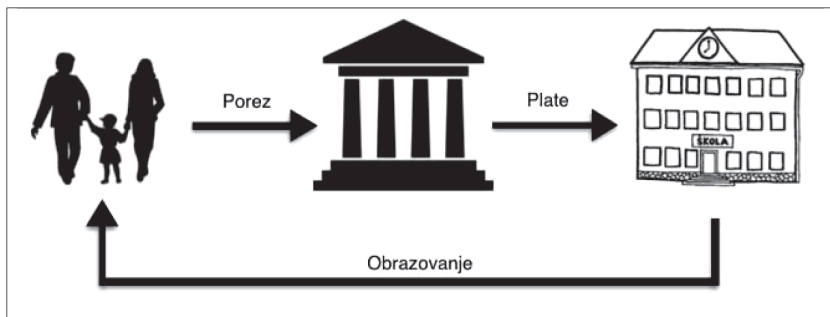
Vaučerski sistem ima za cilj da stvori konkurenciju i reši problem principala i agenta u osnovnom obrazovanju. Ukratko, principal je osoba (ili pravno lice) koja unajmljuje agenta, tj. drugu osobu (ili pravno lice) da obavi neki posao. Suština problema je u asimetričnim informacijama i različitim ličnim interesima principala i agenta. Pretpostavka je da je principalu stalo da posao bude obavljen što bolje i jeftinije, ali da on sam nije u stanju da ga obavi, jer nema dovoljno informacija. S druge strane, agent ima dovoljno informacija, ali i lični interes da zaradi više uz manje truda, tako da mu se interesi razlikuju od principalovih. Što su principal i agent bliži i tešnje sarađuju, verovatnoća da problem nastane je manja. S druge strane,

11 Za više detalja možete konsultovati tekstove i Internet stranice navedene u literaturi.

stvaranje reputacije može da dovede do rešenja problema. Ukoliko je reputacija agenta loša, principal više neće saradivati sa njim, dok će u slučaju dobre reputacije rado saradivati (Mankiw & Taylor 2008, 446–450).

Zamislite malu krčmu čija je vlasnica ujedno i jedina zaposlena. Pošto joj od sopstvenog truda zavisi zarada ona će davati sve od sebe da sprema pristojne obroke i bude ljubazna dok ih servira. Ona ima dobar podsticaj da bude dobar agent za mušteriju (principal) koja je spremna da plati večeru. Međutim, ukoliko posao krene dobro i vlasnica odluči da proširi krčmu i poveća obim usluge, moraće da zaposli drugu konobaricu ili više njih. Sada vlasnica nije više samo agent koji pruža uslugu mušteriji, nego je i principal, zato što plaća druge konobarice (agente) da deo posla obave umesto nje. Ukoliko rade za fiksnu naknadu, konobaricama (agent 2) se interesi mogu razlikovati od interesa vlasnice (agent 1), a samim tim i od mušterijinih (principal). Pošto im je plata zagarantovana, konobarice nemaju motiv da se dodatno trude, jer im se marginalni dobitak ne povećava. Ukoliko usluga postane loša mušterije će svraćati ređe, gazdarica će zarađivati manje, a konobarice će biti na svome, dok ih gazdarica ne otpusti. Dotad će reputacija krčme biti narušena. U ovom slučaju problem se rešava uvođenjem bakšiša. Gazdarica smanjuje cenu obroka i nadnicu konobarica i moli mušterije da daju bakšiš konobaricama ukoliko su zadovoljni uslugom. Mušterija će dati veći bakšiš ukoliko je zadovoljna uslugom, a manji u suprotnom. Na taj način gazdarica konobarici menja podsticaje, navodeći je da se više trudi u zajedničkom interesu, zato što će se sada mušterija pitati o kvalitetu usluge time što sam odlučuje o bakšišu. Suštinski, gazdarica prestaje da bude posrednik tako što se delimično izmiče iz linearnog odnosa principala i agenata i stvara neposredni odnos mušterije i konobarice. Ovakva situacija se u teoriji igara naziva i problem obavezivanja (*commitment problem*) (Frank & Bernanke 2009, 285–7, Dixit & Skeath 2004, 317–321).

Slično strukturiran, samo još izraženiji problem postoji u osnovnom obrazovanju. Roditelji kroz porez plaćaju državi uslugu osnovnog obrazovanja svoje dece. Država, koja je do skoro imala monopol na pružanje te usluge, plaća škole, koje plaćaju nastavnice da obrazuju decu. Dakle, ponovo imamo linearni niz principala i agenata. U ovom slučaju su roditelj i nastavnica veoma razdvojeni kao principal i krajnji agent (crtež 1).

Crtež 1. *Status quo*: Posredni odnos principala i agenta u osnovnom obrazovanju

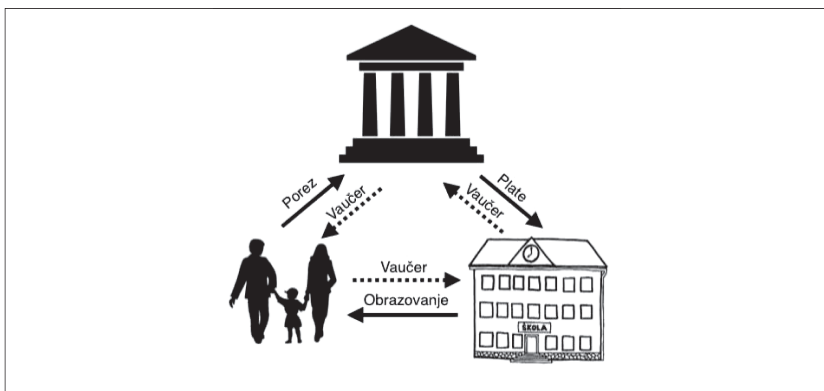
Roditelji ne plaćaju nastavnicu direktno, niti imaju slobodu da svome detetu promene nastavnicu ili školu. Iako su najzainteresovaniji za kvalitetno obrazovanje svog deteta, roditelji se ne pitaju ništa. Za razliku od konobarice iz primera sa krčmom, u osnovnom obrazovanju nastavnica nema osećaj da je roditelji plaćaju za uslugu koju im pruža. I roditelji ne mogu da uskrate naknadu nastavnici čijim radom nisu zadovoljni, niti da slobodno, bez pravnih kočnica i potrebe da objašnjavaju svoj izbor, promene nastavnicu ili školu u koju će ići njihovo dete. Cilj vaučerskog sistema je da promeni dve stvari koje će za posledicu imati poboljšanje kvaliteta obrazovanja dece. Prvo, treba nastavnicama da vrati osećaj da ih roditelji plaćaju za to što rade i, drugo, treba roditeljima da vrati slobodu izbora škole, tj. nastavnice koja će učiti njihovu decu. Vlada, odnosno ministarstvo bi se, poput vlasnice krčme, izmaklo i stavilo roditelje i škole u neposredniji odnos.

Način da se to uradi jeste promena toka finansiranja osnovnog obrazovanja, slično primeru sa krčmom. Razlika je u tome što roditelji ne bi direktno plaćali škole, već bi uz pomoć vaučera imali mogućnost da biraju u koje će škole slati svoju decu, tj. kojim školama će ministarstvo usmeriti novac za školovanje njihovog deteta. Dakle, novac koji bi ministarstvo svakako potrošilo na osnovno obrazovanje bio bi podeljen na onoliko delova koliko ima đaka. Primera radi, budžet za osnovno obrazovanje u Srbiji 2013. godine je nešto više od 60 milijardi dinara.¹² Taj novac se trošio na obrazovanje oko 602.000 đaka, prema popisu iz 2010¹³, što znači da obra-

12 <http://www.parlament.gov.rs/upload/documents/3472-12%20Lat.pdf> (pristupljeno 10. 09. 2013)

13 <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/ReportResultView.aspx?rptKey=indId%3d180103IND01%2635%3d6%2c7%2c00%2c8%2641%3d0%2c1%2c2%2c3%2c4%2c5%2c6%2c7%2c8%2c9%2c10%262%3d%23last%231%266%3d1%2c2%26sArealId%3d180103%26dType%3dName%26lType%3dSerbianCyrillic> (pristupljeno 10. 09. 2013)

zovanje jednog đaka godišnje košta oko 100.000 dinara.¹⁴ Dobijeni iznos predstavljao bi vrednost vaučera. Vaučeri bi bili podeljeni roditeljima čija deca idu u osnovnu školu, za svako dete po jedan. Roditelji bi onda birali škole (javne ili privatne) i po upisu deteta davali vaučer školi, koja bi isti mogla da unovči u ministarstvu za 100.000 dinara (crtež 2).

Crtež 2. Vaučerski sistem: Neposredni odnos principala i agenta u osnovnom obrazovanju

Prva posledica ovakvog sistema bila bi da roditelji biraju školu u skladu sa kvalitetom usluge koju dobijaju, sa svešću da njihov izbor školi donosi dodatnih 100.000 godišnje. S druge strane, upis svakog deteta za školu predstavlja dodatni prihod iste sume. Tako bi se stvorili uslovi za konkurenciju među školama. Kao što je Fridman često ponavljao, konkurencija uvek predstavlja najsigurniji način da se promoviše inovacija i unapredi kvalitet. To važi za bilo koju granu koja stvara proizvode ili pruža usluge, pa tako i za obrazovanje.

Primeru radi, u Srbiji na tržištu fakulteta postoji konkurencija. Buduće bruoškinje opredeljuju se za fakultete u skladu sa očekivanjima o obrazovanju i životnim šansama koje veruju da će dobiti kao studentkinje određenih fakulteta. S druge strane, fakulteti koji pružaju najkvalitetnije usluge u stanju su da privuku veći broj studentkinja, zarade više od školarina i isplate veće plate svojim zaposlenima, motivišući ih na taj način da nastave da dobro rade svoj posao. Čak i na tržištu srednjih škola, gde su uslovi za konkurenciju manji nego na tržištu fakulteta, konkurencija je stvorila

¹⁴ Pored Vlade, sredstva za osnovno obrazovanje obezbeđuju i lokalne samouprave (član 159. Zakona o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja), čiji se izdaci po đaku razlikuju. Zbog razumljivosti argumenta ovde koristim samo izdatke budžeta Vlade Republike Srbije.

Matematičku gimnaziju koja je izrasla u elitnu školu na svetskom nivou i čiji đaci stalno osvajaju nagrade na međunarodnim takmičenjima.

Slično bi se dogodilo i sa osnovnim školama pod pritiskom konkurencije. Ukoliko bi veliki broj roditelja migrirao ka kvalitetnijim školama, utoliko bi se manje kvalitetne škole suočile sa izborom: unaprediti kvalitet usluge ili se suočiti sa smanjenjem broja đaka, plata i radnih mesta. Znajući da će trud biti adekvatnije nagrađen, zaposlene u školama više bi se trudile da podignu kvalitet obrazovanja i drugih sadržaja kojima bi privukli roditelje.

Škole koje ne bi uspele da poboljšaju kvalitet propale bi i bile zatvorene. Ukoliko je stanje u školi takvo da roditelji smatraju da za njihovu decu nije dobro da idu u tu školu, a zaposleni u školi nisu spremni da to stanje poboljšaju, utoliko ne postoji dobar razlog da takva škola nastavi sa radom.

Fridmanov argument za uključivanje privatnih škola u vaučerski sistem zasnovan je na ravnopravnoj raspodeli budžetskih sredstava za obavezno osnovno obrazovanje zasnovano na konkurenciji među školama. Poznato je da svi roditelji imaju obavezu da učestvuju u finansiranju javnih škola kroz poreze, kao i da šalju svoju decu u škole po obavezno osnovno obrazovanje. Za uzvrat im država preko škola obezbeđuje tu uslugu. Ukoliko roditelji ne koriste uslugu države, nego šalju dete u privatnu školu, oni državi štede 100.000 godišnje, jer ne koriste uslugu koju svakako plaćaju i na koju imaju pravo. Stoga je fer da država preko vaučera pomenuti iznos stavi na raspolaganje roditeljima i olakša im finansiranje privatne škole, odnosno poštedi roditelje dvostrukog plaćanja školarine, koje sam pominjao na početku. Na ovaj način privatno obrazovanje prestalo bi da bude privilegija bogatih, već bi uz pomoć vaučera svi roditelji bili u mogućnosti da prijave svoju decu u privatne škole, ako je to njihova želja. Takva mogućnost stvorila bi još veću konkurenciju među školama, motivisala privatne škole, posebno one nepopunjene, da primaju više đaka, što bi dodatno uticalo na javne škole da povećaju kvalitet usluge i inovacija kako bi zadržale đake, a sa njima i broj zaposlenih u školi.

ZAKLJUČAK

Unapređenje sistema osnovnog obrazovanja i kvaliteta obrazovanja dece u Srbiji sprečava nekoliko institucionalnih faktora. Pravila kojima se regulišu mreža škola u Srbiji onemogućuju roditeljima da biraju škole za svoju decu, pa tako stvaraju monopole koje škole imaju nad đacima. U monopolskoj strukturi obrazovanja, kao i u svakoj drugoj privrednoj grani, podstičaju se unapređenje kvaliteta i inovaciju opadaju. Na taj način stvara se problem principala i agenta u kome roditelji kojima je najviše stalo do valjanog obra-

zovanja svoje dece ne mogu da utiču na poboljšanje usluge koju dobijaju u školi. Problem dodatno povećavaju pravila koja, s jedne strane, onemogućavaju konkurencije među nastavnicama na tržištu rada smanjuju motivaciju nastavnica da se trude u radu sa decom, a sa druge, dodatno demotiviraju one nastavnice koje se trude, tako što im uskraćuju autonomiju i izlažu ih potencijalnom diktatu kolektiva kada je ocenjivanje u pitanju.

Vaučerski sistem nudi odgovore na neke od ovih problema. Izmicanjem države iz odnosa principala i agenta, roditeljima i školama bio bi vraćen osećaj ugovornog odnosa. Roditelji bi imali jači utisak da oni u školi kupuju uslugu, dok bi zaposleni u školama imali jači utisak da moraju tim roditeljima da pruže što bolju uslugu da bi zaradili svoju platu. Da bi sistem funkcionisao u potpunosti potrebna je reforma zakona koji regulišu osnovno obrazovanje i zapošljavanje. Roditelji bi trebalo da imaju pravo da biraju škole. Direktorke bi trebalo da imaju autonomiju da slobodno zapošljavaju i otpuštaju nastavnice u skladu sa interesima dece i škole, kao i da upravljaju inovativnim sadržajima kojima bi privukli roditelje da baš tu upišu svoju decu. Na kraju, nastavnice bi trebalo da imaju autonomiju pri ocenjivanju i zaštiti od svih pritisaka koji tu autonomiju žele da naruše.

LITERATURA

- Bohlmark, Anders & Mikael Lindahl. 2012. "Independent schools and long-run educational outcomes – evidence from Sweden's large scale voucher reform", in IFAU. *Working paper* 2012: 19; <http://www.ifau.se/Upload/pdf/se/2012/wp12-19-Independent-schools-and-long-run-educational-outcomes.pdf> (pristupljeno 03. 12. 2014)
- Card, David et al. 2010. "School Competition and Efficiency with Publicly Funded Catholic Schools", in McMaster University Department of Economics. *Working Paper Series* 2010-01; <http://socserv.mcmaster.ca/econ/rsrch/papers/archive/2010-01.pdf> (pristupljeno 03. 12. 2014)
- CNBC. 2003. "Milton Friedman on Vouchers"; <http://www.edchoice.org/The-Friedmans/The-Friedmans-on-School-Choice/Milton-Friedman-on-Vouchers.aspx> (pristupljeno 11. 09. 2013)
- Dixit, Avinash and Susan Skeath. 2004. *Games Of Strategies*. New York: W. W. Norton & Company (2nd edition).
- Epple, Dennis and Richard E. Romano. 1998. "Competition between Private and Public Schools, Vouchers, and Peer-Group Effects". *The American Economic Review*, Vol. 88, No. 1, (Mar., 1998), pp. 33–62.
- Frank, Robert & Ben Bernanke, 2009. *Principles of Microeconomics*. New York: McGraw-Hill/Irwin.
- Friedman, Milton, 2006. "Educational Vouchers" (pristupljeno 11. 09. 2013); <http://www.youtube.com/watch?v=EUSOtID5RsQ>

- Friedman, Milton. 1980. "What's Wrong With Our Schools" (pristupljeno 11. 09. 2013); <http://www.youtube.com/watch?v=yx6-PHKzHvM>
- Friedman, Milton. 1955. "The Role Of Government in Education". *Economics and the Public Interest*, Robert A. Solo (ed.). New Jersey: Rutgers University Press.
- Gill, Brian et al. 2007. *Rhetoric vs Reality: What We Know and What We Need to Know About Vouchers and Charter Schools*. RAND Corporation. Santa Monica CA; http://www.rand.org/pubs/monograph_reports/MR1118-1.html (pristupljeno 03. 12. 2014)
- Guggenheim, Davis. 2010. "Waiting for 'Superman'" (pristupljeno 11. 09. 2013); <http://www.imdb.com/title/tt1566648/>
- Mankiw, Gregory N & Mark Taylor, 2008. *Ekonomija*. Beograd: Data Status. (Prevod izdanja iz 2006. godine)
- OECD. 2012. *Strengthening Integrity and Fighting Corruption in Education: Serbia (Serbian version)*, OECD Publishing (pristupljeno 11. 09. 2013); <http://dx.doi.org/10.1787/9789264185777-sr>

ZAKONI I PROPISI

- Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju. „Sl. glasnik RS”, br. 55/2013 (<http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/lat/pdf/zakoni/2013/2229-13Lat.pdf>; pristupljeno 05. 12. 2013)
- Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja. „Sl. glasnik RS”, br. 72/2009, 52/2011 i 55/2013 (http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_osnovama_sistema_obrazovanja_i_vaspitanja.html; pristupljeno 05. 12. 2013)
- Zakon o radu. „Sl. glasnik RS”, br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013.
- Poseban kolektivni ugovor za zaposlene u osnovnim i srednjim školama i domovima učenika. „Sl. glasnik RS”, br. 12/2009 (<http://www.svos.org.rs/pdfs/pku-visoko-obrazovanje.pdf>; pristupljeno 05. 12. 2013)

SUMMARY

ECONOMIC LOGIC OF PRIMARY EDUCATION IN SERBIA

This paper identifies institutional obstacles that prevent improvement of quality of primary education in public schools in Serbia. Using microeconomic analysis author explains how the institutions generate negative incentives for employees in public schools. The author candidates Milton Friedman's voucher model for financing primary education as a solution for this problem.

KEY WORDS: Primary education, institutional failures, labour market competition, principal-agent problem, vouchers, Milton Friedman.

OPASNOST VAUČERA U OBRAZOVANJU: OSVRT NA TEKST „EKONOMSKA LOGIKA OSNOVNOG OBRAZOVANJA U SRBIJI”

Karin Doolan
Sveučilište u Zadru
Odjel za sociologiju

Članak „Ekonomika logika osnovnog obrazovanja u Srbiji” zagovara poboljšanje kvalitete osnovnoškolskog obrazovanja u Srbiji uvođenjem vaučera. Članak se može svesti na sljedeću argumentaciju: osnovnoškolsko obrazovanje u Srbiji nije kvalitetno; tome doprinosi nepostojanje konkurencije među školama, kao i nedostatak motivacije nastavnika; rješenje tog problema je stvaranje konkurencije među nastavnicima i školama kroz osnaživanje roditeljskog odabira škole svoga djeteta putem vaučera. Da bi ta argumentacija bila minimalno uvjerljiva, potrebno je znatno više promišljanja od onoga predstavljenog u članku – ne samo u pogledu prikaza i rasprave empirijskih podataka koji bi podržali navedenu argumentaciju, nego i u adresiranju kontraargumenata izloženim tezama. Bez takve kompleksnosti ostavlja se krivi dojam da su vaučeri u obrazovanju čarobni štapić koji će jednim pokretom unaprijediti kvalitetu obrazovanja.

Prije svega, u članku se o kvaliteti obrazovanja u Srbiji sudi na temelju samo jednog indikatora, a to su rezultati PISA istraživanja. Navodi se kako su učenici iz Srbije „ostvarili rezultate koji su statistički značajno ispod prosjeka rezultata člana iz zemalja članica OECD”. Za čitatelja koji nije upoznat sa srpskim osnovnoškolskim kontekstom bilo bi korisno imati uvid u više od jednog indikatora „kvalitete”, osobito kad se PISA koristi nekritički kao „istina” o kvaliteti sustava obrazovanja, što je predmet preispitivanja brojnih autora (vidjeti npr. otvoreno pismo PISA direktoru, dostupno na: <http://oecdписаletter.org/> u kojem se, između ostaloga, navodi: „niti jedna značajna reforma ne bi se smjela temeljiti na jednoj, uskoj mjeri kvalitete”).

No, čak i kad bismo uzeli rezultate na PISA testovima kao važno mjerilo kvalitete obrazovanja, implicitna sugestija članka kako je konkurencija među školama rješenje za ostvarivanje boljih rezultata na testu u najmanju

je ruku čudnovata. Finski primjer uspjeha na PISA testovima objašnjava se visokim statusom koji uživaju nastavnici u Finskoj, visokim kriterijima za upis na učiteljske studije, besplatnim devetogodišnjim trajanjem osnovne škole, kao i jednakim mogućnostima u pristupu obrazovanju. Sve to finski sustav obrazovanja čini kvalitetnim. Članak se nažalost ne dotiče takvih preduvjeta za kvalitetu. Postavlja važno pitanje kako poboljšati kvalitetu osnovnoškolskog obrazovanja u Srbiji i onda pojednostavljuje odgovor na to pitanje Friedmanovim prijedlogom iz davnih pedesetih godina 20. stoljeća – prijedlogom o uvođenju vaučera. S obzirom na to da se u članku gorljivo zagovaraju vaučeri, začuđuje njegov skroman popis literature koji bi to podržao. Očekivala bih da se spominje primjerice klasik o vaučerima u obrazovanju pod nazivom „Politika, tržišta i američke škole” autora Johna Chubba i Terryja Moea iz 1990. godine. Čak i kritičari sustava vaučera priznaju da je riječ o uvjerljivom i promišljenom djelu (vidjeti Webber 1992) koji bi članku koji je predmet ovog osvrta pomogao u argumentaciji (iako bi se empirijski podatci na kojima se temelje zaključci Chubba i Moea morali prikupiti i analizirati za srpski kontekst). A iznenađuje i što se ne spominje švedski model vaučera. Doduše, on je posljednjih godina izložen brojnim kritikama (vidjeti Pollard 2013), a i švedski su učenici (kad već spominjemo PISA testove) 2012. godine ostvarili PISA rezultate ispod prosjeka rezultata učenika iz zemalja članica OECD-a.

S obzirom na to da članak „Ekonomska logika osnovnog obrazovanja u Srbiji” krajnje nekritički pristupa uvođenju vaučera, nekoliko riječi o opasnostima vaučera. Prije svega, pretpostavka uspjehu sustavu vaučera jesu roditelji koji donose ispravne odluke o obrazovanju svoje djece. Zagovornici sustava vaučera nerijetko su pristaše teorije racionalnog izbora i izbor shvaćaju kao individualan, a ne društveni proces. Prema autorima kao što su Ball, Bowe i Gewirtz (1996), koji su u britanskom kontekstu istraživali obrazovne odluke roditelja koji pripadaju različitim društvenim klasama, odabiri su pod utjecajem utjelovljenih društvenih pozicija. Na temelju prikupljenih podataka identificiraju tri ideal-tipa roditelja: privilegirane/vješte (višega socio-ekonomskog statusa), djelomično vješte (sitna buržoazija) i isključene (radnička klasa). Autori, bourdieuovskim rječnikom, upozoravaju da, iako svaki roditelj može htjeti ono što je najbolje za svoje dijete, roditelji raspolazu različitim kulturnim i socijalnim kapitalom koji oblikuju njihovo razumijevanje obrazovnog polja (i kvalitete), ali i mogućnosti za djelovanje u njemu. Vaučeri daju roditeljima ekonomski kapital za odabir, ali ne i „osjećaj za igru”, čime se samo pojačava postojeća društvena reprodukcija kroz obrazovne odabire. Kako kažu Ball i sur. (1996, 110), „tržište revalorizira klasnu selekciju”. Slično tomu, David, West i Ribbens (1994) navode kako je odabir jednako ishod društvenih procesa koliko i racionalna prosudba donesena na osnovi relevantnih informacija. No, osim „osjećaja za igru” teško je zamisliti

roditelja nižega ekonomskog statusa kako investira dodatna sredstva ne bi li svaki dan svoje dijete vozio na drugi kraj grada u osnovnu školu za koju je procijenio da je „kvalitetnija” od one u susjedstvu. To je uostalom vremenski nepraktično, a i nepoticajno za dijete u vidu razvoja nekih drugih važnih karakteristika kao što je samostalnost, koja se razvija primjerice kad dijete samostalno odlazi u školu i vraća se iz nje.

U Americi je uvođenje vaučera u nekim državama bilo opravdano omogućavanjem pristupa kvalitetnom privatnom obrazovanju siromašnijim društvenim skupinama s obzirom na to da je logika vaučera takva da se mogu koristiti i u privatnom i javnom obrazovnom sektoru. Prethodno sam spomenula kako bi zagovaranje vaučera u srpskom kontekstu moralo biti utemeljeno i na empirijskim podacima. Kako bi se kontroverzni argument korišten u Americi (o kvalitetnijem privatnom u odnosu na javni sektor obrazovanja) mogao koristiti za zagovaranje vaučera u Srbiji, bilo bi potrebno najprije empirijski odgovoriti na pitanje je li se, prema određenim indikatorima kvalitete, pokazalo da su u Srbiji privatne škole uspješnije od javnih. Valja napomenuti i to kako je u Americi gorljivo zagovaranje vaučera vezano i uz zahtjev da na taj način država financira privatne vjerske škole, što je pod udarom kritika jer se u nekim tim školama, između ostaloga, predaje isključivo kreacionizam i odbacuje teorija evolucije.

Problematičan je aspekt uvođenja vaučera i pretpostavka da u bitku za „potrošačima” obrazovnih usluga sve škole ulaze s istih početnih pozicija. No, škole se u startu na obrazovnom „tržištu” razlikuju svojim fizičkim karakteristikama (npr. opremljenost, veličina), društvenim karakteristikama (npr. socijalni profil učenika, tradicija škole, urbana ili ruralna lokacija), afektivnim (npr. povjerenje, zajedništvo) i akademskim karakteristikama (npr. kompetencije nastavnika, očekivanja od učenika), koje su premrežene u oblikovanju „kvalitete” shvaćene u širem smislu. Sudjelovala sam 2010. godine u istraživanju o nasilju u školama¹, koje je pokazalo da se škole razlikuju prema učestalosti sukoba. U istraživanje je, primjerice, bila uključena škola u kojoj su sukobi bili rijetki i češće verbalni te škola u kojoj su sukobi bili učestali, nerijetko fizički. Očekivala bih da bi svi roditelji svoje vaučere htjeli uložiti u prvu, a ne drugu školu. Posljedično, druga bi škola izgubila u bitci za učenike i nju bi se u radikalnoj varijanti zatvorilo. Je li to uistinu zadovoljavajuće rješenje tog problema? Zagovornici bi vaučera mogli reći da će vaučeri, naprotiv, biti poticajni za promjene u školi koje će dovesti do smanjivanja učestalosti nasilja, no to u potpunosti ignorira financijske preduvjete koji su potrebni za radikalne intervencije, ali još ozbiljnije i čimbenike nad kojima škole nemaju utjecaja, a koji su poticajni

1 Izvješće dostupno na: <http://www.mreza-mira.net/wp-content/uploads/Uciti-za-mir-CMS.pdf>

za nasilje, kao što su određene zdravstvene teškoće učenika ili pak sukobi u obitelji učenika. Pitanje koje bi valjalo postaviti jest kako u tim školama osigurati dodatne stručne suradnike ili pak radionice za nastavnike, roditelje i učenike o tome kako sprječavati i rješavati konfliktnu situaciju, a ne ih izložiti pritisku kompetitivnosti.

Naposljetku, uvođenje sustava vaučera nije samo neutralno, tehničko pitanje. Format osvrta ne dopušta detaljniju razradu ove tvrdnje, no želim skrenuti pozornost na činjenicu da su vaučeri i političko pitanje: zagovornici vaučera u Americi češće su republikanci (vidjeti npr. Moe 2001), a u Velikoj Britaniji češće konzervativci. To su zagovornici redefiniranja, kulturnih i društvenih sfera kao ekonomskih i ograničene uloge države, koji vjeruju da dobronamjerno tržište najbolje vrši pravednu raspodjelu dobara. Drugim riječima, vaučeri su dio širega vrijednosnog sklopa. To je važno napomenuti jer se neupućenom čitatelju ili čitateljici može činiti kako je prijedlog vaučera neutralan „stručni” prijedlog. Naprotiv, u njega su upisane političke i teorijske pristranosti.

Važnost unapređenja kvalitete obrazovanja nije sporna. Sporno je pitanje što je kvaliteta, kako je mjeriti i unaprijediti. Članak „Ekonomski logika osnovnog obrazovanja u Srbiji” sugerira da kvalitetu valja unaprijediti vaučerima. Prijedlog je predstavljen kao očito, jednostavno, praktično rješenje (pri čemu se u članku logika profitnog sektora, uključujući „krčmu” i „frizeraj”, problematično nameće neprofitnom javnom sustavu školstva), a riječ je o iznimno kompleksnom i kontroverznom političkom pitanju koje nosi brojne opasnosti. Sugeriram da se u budućim raspravama tomu tako i pristupi.

LITERATURA

- Ball, Stephen J., Bowe, Richard i Gewirtz, Sharon. 1996. “School choice, social class and distinction: the realization of social advantage in education”. *Journal of Education Policy*, 11 (1): 89–112.
- Chubb, John and Moe, Terry. 1990. *Politics, Markets and America's Schools*. Washington: Brookings Institution Press.
- David, Miriam, West, Anne, and Ribbens, Jane. 1994. *Mother's intuition?: choosing secondary schools*. London: Falmer Press.
- Moe, Terry. 2001. *School Vouchers and the American Public*. Washington: Brookings Institution Press.
- Pollard, Niklas. 2013. “Sweden rethinks pioneering school reforms, private equity under fire”; dostupno na: <http://www.reuters.com/article/2013/12/10/sweden-schools-idUSL4NoJK32620131210>
- Weber, H. 1992. “Politics, Markets and America's Schools review”. *Social Service Review*, 66 (3): 475–477.

STUDENTI KAO DRUŠTVENI I POLITIČKI SUBJEKT

Marko Kovačić

Institut za društvena istraživanja u Zagrebu

“Ah college years, those were the days.
Pure freedom... leaving home for the first time... the parties...”
“What about the tutorials, the lectures,
the large building with all the books called the ‘library’?”
“Is that what those were?”

E. A. Bucchianeri, *Brushstrokes of a Gadfly*

SAŽETAK

Cilj ovog rada je kontekstualizirati hrvatske studente kao subjekte društvene i političke realnosti, uzimajući pritom u obzir kompleksnost povijesno-društvenih uvjeta, ali i specifičnosti analizirane populacije. Prvi dio rada donosi kratki povijesni presjek studentskih kretanja uokvirenih u hipotezu o studentima kao društvenoj avangardi. Drugi se dio odnosi na analizu današnjih studenata u Hrvatskoj na temelju odrednica relevantnih za njihov (aktivni) angažman u društvu i politici, dok se u zaključnom dijelu ispituje koliko hrvatski studenti pripadaju kategoriji intelektualaca.

KLJUČNE REČI: studenti, prosvjedi, Bolonjski proces, javni intelektualci

Studentima je, kao podskupini mladih, društvo oduvijek nametalo etikete progresivnih, slobodoumnih, intelektualaca, onih koji promišljaju i deliberiraju o realnosti, kritički se osvrćući na aktualnu društvenu i/ili političku situaciju. Upravo se radi toga često promatraju „kao avangarda mladih koja promovira nove trendove na svim društvenim područjima” (Ilišin 2008a, 227). Tu specifičnu skupinu mladih definira nekoliko odrednica: određeni su pripadnošću formalnom obrazovnom sustavu, socioekonomski pripadaju višoj klasi od prosjeka društva, rasadnik su elita koje bi u buduć-

nosti trebale preuzeti najviša mjesta u društvu, te su karakterizirani višim stupnjem kreativnosti i inovativnosti od ostalih mladih (Ilišin 2008a). Uza sve to, treba dodati kako su studenti tijekom povijesti imali donekle važnu društvenu i političku ulogu stavljajući relevantna pitanja na političku i društvenu agendu. Studentski je status tako definiran strukturalno i simbolički – kao status s distinktivnim položajem, kako u društvu, tako i u političkom sustavu (Meyer, Rubinson 1972).

Studentski aktivizam postoji u gotovo svim modernim zemljama, a razlozi leže u zahtijevanju rješavanja raznorodnih problema – od zastarjelosti kurikuluma, preko preskupog i nedostupnog obrazovanja pa sve do pitanja jednakosti različitih društvenih skupina. Lipset u svojoj knjizi *Rebellion in the University* ističe kako su studenti često opozicija pojedinim političkim strujama te da su teme studentskog aktivizma uglavnom liberalne po orijentaciji¹ (prema Čulig i dr. 2013). Altbach (1966) radi distinkciju između normativno i vrijednosno orijentiranoga studentskog aktivizma, pri čemu se prvi odnosi na tzv. *single-issue* akcije (usmjerene na rješavanje konkretnog problema u ograničenom vremenskom roku), dok se vrijednosno orijentirani studentski pokreti zalažu za nešto širu društvenu i političku promjenu. Osim tema, eklektičan je i izbor mehanizama za postizanje tih promjena. Klasične peticije, pritužbe i prosvjedi danas su dopunjeni blokadama i *online* aktivizmom, napose preko društvenih mreža čime se, da se poslužimo Houellebecqovim rječnikom, područje borbe proširilo.

Stanje vezano za studentska kretanja u Hrvatskoj nešto je drukčije od inozemnih trendova. Iako hrvatska povijest ne bilježi mnoga studentska gibanja, teme ne odstupaju od onih u zemljama zapadnoga civilizacijskog kruga, kao niti od mehanizama težnje za društvenim promjenama. Studentski prosvjedi s kraja 19. stoljeća koji su bili usmjereni protiv mađarizacije, potom oni sredinom 20. stoljeća kao uvertira u Hrvatsko proljeće, te u novije vrijeme prosvjedi protiv komercijalizacije i neoliberalizacije obrazovanja, fokalne su točke za istraživanje uloge studenata kao društvenih i političkih subjekata u Hrvatskoj. Osim studentskih prosvjeda, u obzir je potrebno uzeti i druge moduse studentskog aktivizma, poput utjecaja studentskih organizacija, kao i sociopolitičku imaginaciju, a s ciljem analize položaja i utjecaja studenata u društvenoj stvarnosti Hrvatske.

Intencija teksta koji slijedi nije mapirati i analizirati studentska kretanja kroz povijest, niti ponuditi jednoznačno objašnjenje ideja, mehanizama i težnji studenata. Cilj ovog rada je kontekstualizirati hrvatske studente kao subjekte društvene i političke realnosti, uzimajući pritom u obzir

1 Premda treba naglasiti kako je Lipsetovo istraživanje bilo usmjereno na analizu američkoga studentskog kretanja.

kompleksnost povijesno-društvenih uvjeta, ali i specifičnosti analizirane populacije. Kako bi se postigao cilj, rad je podijeljen u tri tematska dijela. Prvi dio donosi kratki povijesni presjek studentskih kretanja uokvirenih u hipotezu o studentima kao društvenoj avangardi. Drugi se dio odnosi na analizu današnjih studenata u Hrvatskoj na temelju odrednica relevantnih za njihov (aktivni) angažman u društvu i politici, dok se u zaključnom dijelu ispituje koliko hrvatski studenti pripadaju kategoriji intelektualaca, oslanjajući se pritom na čimbenike predstavljene u prethodnim dijelovima teksta.

1. STUDENTSKI AKTIVIZAM U HRVATSKOJ OD SREDINE 20. STOLJEĆA DO DANAS

Govoreći o studentskom aktivizmu u Hrvatskoj, nekoliko se događanja ne može zaobići. Godina 1968. svakako je jedna od njih. Ta godina, koja je ostavila neizbrisiv trag i polazišna je točka gotovo svake analize studentskih kretanja, kolokvijalno se naziva i „posljednjom eksplozijom utopijske energije” (Grupa autora 1998). Povod eskalaciji studentskog aktivizma nije ni jednoznačan niti jednostavan. Prosvjedi protiv rata u Vijetnamu, orijentacija na skupu nuklearnu energiju na račun socijalnih usluga, novi stil života u vidu baštinjenja hipijevske kulture, opće nezadovoljstvo alijenacijom izazvanom kapitalističkim načinom proizvodnje i organizacije društva, te kritika zbog zanemarivanja humanističkih vrijednosti, konglomerat je koji je pokrenuo lavinu studentskih prosvjeda – Sjedinjene Američke Države, Pariz, Milano, Torino, Barcelona, Madrid, Ciudad de Mexico, Berlin. Studenti su, pozivajući se na *Novu ljevicu* i Herberta Marcusea, zahtijevali potpunu promjenu načina razmišljanja i djelovanja stvarajući kontrakulturu utemeljenu na skretanju s puta kapitalizma prema socijalno osjetljivijem društvu.

Stanje na području bivše Jugoslavije u samoj biti bilo je nešto drukčije. U to vrijeme Jugoslavija je, za razliku od ostatka „probuđenog” svijeta, bila socijalistička, čime je na neki način ispunjavala krajnje težnje studenata zapadnih država. Studenti glavnih sveučilišta republika bivše Jugoslavije zvučali su zapravo vrlo slično političkoj eliti – orijentacijski i vrijednosno, „no jedina razlika je bila u tome što su se ta ista vlast i partija suočeni s problematikom realnosti tijekom godina prešutno odrekli prakticiranja svojih krajnjih principa u praksi, i na taj način odvojili od onoga što su nekada trebali postići dok su studenti inzistirali na primjeni tih istih principa u svakodnevici” (Grupa autora 1998). Važnu ulogu u profiliranju ideologije svakako je imao i časopis *Praxis*, kao i Korčulanska ljetna škola, na kojoj su se okupljali vodeći kritički intelektualci u svijetu onoga doba. Ta dva simbola kritičkog mišljenja onog vremena umnogome su utjecala na

zagovaranje kritičke refleksije kojom su se studenti vodili u svojim nastojanjima da izvedu socijalizam na pravi put.

Studentski prosvjedi 1968. započeli su u Beogradu, a vrlo su se brzo proširili cijelom Jugoslavijom. Zagrebački su studenti tražili egalitarnije društvo, slobodu medija i demokratsnije institucije u kojima bi studenti imali pravo glasa², dok su njihove parole glasile „Hoćemo dosljednu borbu za ciljeve SK”, „Protiv konformizma!”, „Istinsko samoupravljanje, a ne političko manipuliranje” (Ponoš 2007, 36). Zahtjevi poput reforme nastavnog procesa na sveučilištima, zaustavljanje eksploatacije radnika, ekonomskih i društvenih reformi koje bi stavile sve socijetalne institucije u službu socijalne jednakosti i dostojanstva radnika bili su oštra i neočekivana kritika Savezu komunista s lijeva. Brojnim proglasima, javnim istupima, demonstracijama, štrajkovima i političkim mitinzima studenti su probudili svijest o postojanju građanskog društva, te su doveli SK pred izazov s kojim se teško nosio. Smirivanje zaoštrene situacije uslijedilo je nakon Titova obraćanja studentima u kojem ih je podupro u njihovoj kritici sustava, ali i pozvao na konstruktivno rješavanje problema. Oslabljenom studentskom pokretu to je bilo dovoljno da se, na zadovoljstvo i studenata i rukovodećih članova Partije, polako, barem naizgled – smiri.

Studentski bunt, naizgled ugašen, nije posve nestao. Spomenuti nemiri koji su trajali od 3. do 11. lipnja 1968. godine iznjedrili su novi naraštaj aktivista koji su slobodoumnim i odvažnim nastupima pretendirali na utjecajna mjesta u društvu. Ti su akteri bili spremni na sukob s državnim institucijama u koje su, barem načelno, vjerovali. Studenti su se tako pokazali utjecajnim društveno-političkim akterima vrlo se učinkovito koristeći studentskim glasilima poput *Omladinskog tjednika* i *Studentskog lista* u promoviranju svog pogleda na društvo i državu. Tijekom iduće tri godine studentsko je tijelo ojačalo i postalo mnogo ambicioznije u svojim htijenjima³. Želeći se nametnuti kao nezaobilazan društveno-politički akter, studenti traže pravo nazočnosti različitim sastancima koji se nužno ne odnose na studentsku problematiku, pa i formiranje studentske vojske (Ponoš 2007, 137). Sve je to bila platforma za jačanje nacionalnih osjećaja i tendencija za veću autonomiju Hrvatske koja će kulminirati Hrvatskim proljećem sedamdesetih godina 20. stoljeća. Studentski je pokret, uz reformatore unutar CK SKH i Maticu hrvatsku, jedan od triju najvaž-

2 Zanimljiv je podatak da su u žiži studentskih nemira studenti i nastavnici samoinicijativno promijenili i ime Zagrebačkog sveučilišta u „Socijalističko sveučilište sedam sekretara SKOJ-a”. (Ponoš, 2007: 37)

3 Tako je, primjerice, važan i studentski štrajk početkom 1972. godine kad su studenti obustavili nastavu na tzv. Hrvatskom sveučilištu zbog neusvajanja prihvatljivog rješenja deviznog režima, inzistirajući na suverenoj i nacionalnoj državi hrvatskog naroda i solidarizaciji s hrvatskom radničkom klasom.

nijih faktora zbivanja 1971. godine. Te odrednice korespondiraju s opisom političke generacije (Braungart 1980) koje u određenom vremensko-prostornom kontekstu nastaju, afirmiraju se kao neovisne, te vremenom preuzimaju ulogu društveno-političke elite.

Do kraja 20. stoljeća bilo je još nekoliko manjih aktivističkih akcija od strane studenata inspiriranih društvenom i političkom nepravdom, no studentska je populacija uglavnom utihnula. Nehomogenost studentskog tijela u Hrvatskoj, njihova partikularnost interesa, nezainteresiranost za društvo i politiku i opći pasivan stav doveli su do toga da se u literaturi govori o *nevidljivosti studenata* (Čulig i dr. 2013, 29). Iako se i šutnja može smatrati jednom vrstom skepticizma (Miliša, Letica 2009), istraživanja iz ranih devedesetih (Ilišin, Radin, Štimac, Vrcan 1990) pokazivala su da su mladi uglavnom nedovoljno participativni i nezainteresirani za dublja promišljanja o društvenoj zbilji u kojoj obitavaju i ostvaruju se. Postavlja se pitanje što se dogodilo u tih dvadeset godina da je imalo takav utjecaj na promjenu orijentacije i smanjenje aktivnosti studentske populacije u Hrvatskoj. Najplauzibilniji odgovor jest – politička situacija. Nakon 1971. godine nastupa tzv. hrvatska šutnja koja nije karakteristična samo za hrvatsku političku elitu, nego obuhvaća različite društvene grupe, među ostalim i studente. Cjelokupna društveno-politička klima, u kojoj prevladava neizvjesna ekonomska situacija, prisiljavala je studente da se više koncentriraju na zadovoljavanje egzistencijalnih potreba.

S ratnim devedesetim godinama 20. stoljeća studentski se aktivizam polako budi. Sporadični antiratni prosvjedi ili prosvjed protiv ukidanja popularne zagrebačke *Stojedince*, iako inherentno ne studentski, primjeri su kretanja u kojima su mladi, pa tako i studenti, imali veliku ulogu. Ovim se prosvjedima nije promijenio studentski položaj, niti im je to bila težnja, no studenti su pokazali da imaju interesa za društvene probleme. Studenti su 1999. godine, kampanjom za slobodne i poštene izbore, Glas 99, počeli bivati sve aktivniji i relevantniji dionici društvenog života Hrvatske. Kao jedna od četiriju grupa⁴, studenti su indirektno, u većoj ili manjoj mjeri⁵, pridonijeli političkim promjenama koje su se dogodile svrgavanjem HDZ-a s vlasti na izborima 2000. godine. Na jačanje studentskog aktivizma i povećanje njihove uloge u društvu donekle je utjecalo i civilno društvo koje je u svojim akcijama okupljalo velik broj studenata. Time su studenti, kako su

4 U priči oko *Glasa 99* u fokusu kampanje bili su: mladi (uglavnom studenti), žene i umirovljenici i ekološka tematika. Iz razgovora s protagonistima kampanje može se zaključiti da su studenti uključeni u provedbu kampanje, kao i dio kampanje posvećen mladima bili djelotvorni i aktivni u svom djelovanju.

5 Za viđenje različitog utjecaja *Glasa 99* u promjeni vlasti na parlamentarnim izborima 2000. godine vidi: Gazivoda, 2012. i Kovačić, 2014.

devedesete odmicale, dobili platformu za socijalizaciju i izražavanje svoga kritičkog stava prema društveno-političkoj realnosti.

Kulminacija studentskog aktivizma događa se sredinom 2008. godine pojavom prvih studentskih prosvjeda usmjerenih protiv neresponzivnosti institucija i nedovoljno djelotvorne implementacije Bolonjskog sustava, što rezultira padom studentskog standarda, kvalitete nastave i općim kaosom u sustavu visokoškolskog obrazovanja Hrvatske. Na Svjetski dan borbe protiv komercijalizacije visokoškolskog obrazovanja, u većim gradovima Hrvatske studenti su se okupili da bi mirnim prosvjedima izrazili nezadovoljstvo situacijom u koju su dovedeni. Iako su studenti bili brojni i dobro organizirani u izražavanju svojih htijenja, „komunikacija na željenoj razini je izostala, a problemi i zahtjevi nisu odjeknuli u javnosti” (Čulig i dr. 2013). Usprkos nedobivanju povratnih informacija od Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa, ti su prosvjedi bili poticaj i uvertira u najeksplicitniji potez studenata u Hrvatskoj. Ne ulazeći u detaljnu analizu same studentske blokade, u nastavku donosimo kontekst samog događaja u svrhu pozicioniranja studenata u društveno-političkoj realnosti.

Studenti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, inspirirani pokretom *International Student Movement*, 20. su travnja 2009. godine započeli potpunu blokadu nastavnog procesa s ciljem ostvarivanja prava na besplatno i svima dostupno visokoškolsko obrazovanje od preddiplomske do poslijediplomske razine.⁶ Tijekom blokade koja je trajala 35 dana, umjesto redovnog nastavnog procesa bila su organizirana alternativna predavanja s ciljem popularizacije lijevih političkih ideja, te otvaranja prostora za deliberaciju.⁷ Upravo je rasprava bila jedna od ključnih odrednica cijelog fenomena studentske blokade. Naime, blokadom je upravljao plenum, simbol direktne demokracije u kojem su mogli sudjelovati svi građani i građanke te je svoje odluke donosio većinom glasova, a donošenju odluka prethodile su višesatne rasprave. Prakticiranjem mehanizama direktne demokracije studenti su poslali poruku da se ne slažu s dosadašnjom predstavničkom strukturom u vidu Studentskog zbora, te da inzistiraju na neposrednom donošenju odluka koje se tiču njih samih. Svakodnevno sastajanje plenuma bio je *modus operandi* blokade, a deblokada je mogla biti izglasana samo u slučaju ostvarenja glavnoga studentskog zahtjeva. „Naglasak je stavljen na kolektivno donošenje odluka i anonimnost studenata koji sudjeluju u svim

6 Kurelić (2011: 172) ističe i drugi zahtjev studenata: „Drugi je zahtjev potpuno suprotan prvom, naime studenti traže očuvanje prava stečenih u razdoblju socijalističkog samoupravljanja, dakle prava koja su u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj već bila ostvarena, ali ih tranzicijske vlade ukidaju”.

7 Studentska blokada nije bila samo specifikum Filozofskog fakulteta u Zagrebu, nego se proširila i na druge sastavnice zagrebačkog sveučilišta te na Zadar, Split, Rijeku, Osijek, Pulu, Varaždin i Slavonski Brod.

aktivnostima vezanim za blokadu”, a sve to kako bi se prevenirala pojava lidera (Čulig i dr. 2013). Studenti su u blokadi bili glasni, mediji i dio lijevih intelektualaca u javnosti su im davali potporu, no kako je vrijeme odmicalo, njihovi zahtjevi počeli su biti shvaćani nerealnima, a nekadašnji saveznici poput sindikata, predsjednika Republike i dijela medija bili su sve glasniji u apeliranju na obustavu blokade. Prekid blokade dogodio se 23. svibnja 2009. godine i to na šest mjeseci kad su studenti ponovo blokirali fakultete prosvjedujući protiv novih zakonskih rješenja o sveučilištima, te nastvljavajući retoriku o potrebi besplatnog javno financiranog i svima dostupnog obrazovanja. Ova je blokada trajala dva tjedna, obrazac djelovanja slijedio je prvu, a bila je obilježena studentskim približavanjem seljaštvu kojemu je pružena potpora u zagovaranju njihovih interesa. U proljeće 2010. godine studenti organiziraju veliki prosvjed kojim po treći put upozoravaju javnost na važnost i potrebu besplatnog i dostupnoga visokog obrazovanja, te nužnost borbe protiv komercijalizacije obrazovanja.

Iako studentske težnje za besplatnim i svima dostupnim visokoškolskim obrazovanjem nisu ostvarene, blokiranjem nastavnih procesa i demonstracijama uspjeli su barem donekle poljuljati predodžbu o njima kao o društvenoj grupi Hrvatske koja je nezainteresirana i nespremna na društveni angažman. Čulig i suradnici (2013) u svojoj knjizi argumentiraju kako je najizgledniji uzrok studentskih prosvjeda najava povećanja školarina, te to interpretiraju kao brigu za vlastitu materijalnu sigurnost. No treba istaknuti i zamjetnu evoluciju fokusa studenata, počevši od isključivo njihovih problema prema promjeni šire vrijednosne konstelacije društva (primjerice povezivanje sa seljacima). U svjetlu svega spomenutoga moglo bi se zaključiti da su studenti vremenom napredovali u pozicioniranju kao društveni akter željan političkih promjena, no isto tako da je potreban oprez u davanju konačnih zaključaka. U nastavku podrobnije objašnjavamo trenutačnu situaciju hrvatskih studenata i istražujemo njihov potencijal za stvarni utjecaj na društveno-političke promjene.

2. SITUACIJA DANAS – MEHANIZMI SUDJELOVANJA STUDENATA U DRUŠTVU I POLITICI

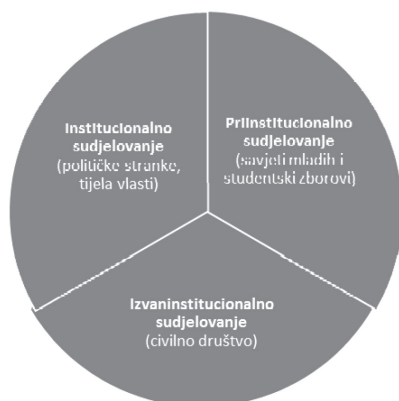
Analizu zanimanja studenata za politiku treba smjestiti u širi kontekst zainteresiranosti mladih za fenomen *političkog*. Upravo je taj interes od krucijalne važnosti za očuvanje i unapređenje demokratskoga političkog poretka konkretne zemlje. Mladi pokazuju neke konstantne odrednice demokratskog potencijala. Istraživanja su, naime, pokazala da su mladi uglavnom distancirani od politike, napose od institucionalne verzije iste, a ako se aktiviraju, imaju inklinaciju prema „izvaninstitucionalnom političkom djelovanju, kao i zauzimanju radikalnijih pozicija” (Ilišin 2002, 155).

Iako studenti upadaju u kohortu mladih, neka druga istraživanja upućuju na faktore koji diferenciraju studente od ostalih mladih. Tako „studenti iskazuju veći interes za politiku od ostalih podskupina mladih, te veću spremnost za sudjelovanje u formalnim političkim akcijama, uz istovremeno izraženiju potporu civilnom sektoru, te bolju profiliranost političkih (stranačkih) preferencija” (Ilišin 2008, 314).

Hrvatska situacija vezana za političku participaciju mladih (i studenata) ne odstupa od inozemnih trendova. Dok studenti pokazuju nešto višu spremnost na političku participaciju, ostatak mladih je nešto pasivniji u svojim namjerama. Vezano uz to, a s ciljem identificiranja položaja studenata u suvremenoj društveno-političkoj konstelaciji, potrebno je detaljnije analizirati mogućnosti studentske participacije, ali i mladih općenito.

Prethodno spomenutu razliku između institucionalne i izvaninstitucionalne političke participacije mladih trebalo bi konkretizirati na studente te je nadopuniti uvidom u sudjelovanje studenata u društvu. Analiza današnje situacije sudjelovanja studenata u društvu i politici ovdje počinje s prikazom najkonvencionalnijih tipova institucionalne političke participacije (poput političkih stranaka i tijela vlasti), a nastavlja se pregledom savjetodavnih i predstavničkih tijela studenata i za studente (studentski zborovi i savjeti mladih), te završava studentskim angažmanom u civilnom društvu. Dakle, u svrhu mapiranja stanja i mogućnosti studentske političke participacije⁸, držimo da u obzir treba uzeti tri kategorije: institucionalno, izvaninstitucionalno i priinstitucionalno sudjelovanje (Grafikon 1).

Grafikon 1. Prikaz dimenzija studentske participacije

8 Te tri dimenzije, dakako, nisu inherentne samo za studente, nego se mogu koristiti i za analizu političke participacije općenito.

Institucionalnom djelovanju mladih u politici posvećeno je dosta analiza (Ekman, Amnå 2012, 2013; Galston 2001; Younnis et al. 2002, Andolina et al. 2002; Vrcan 1988), te se autori uglavnom slažu o zamjetnoj marginaliziranosti mladih. Autori tvrde da je „podzastupljenost mladih u tijelima vlasti rezultat [...] sociokulturnih pretpostavki i generacijskih odnosa moći” (Ilišin 2002, 156), dok je njihovo sudjelovanje u čelništvima stranaka uglavnom minimalno radi vladanja načela senioriteta (Goati 1984). Priča o studentima donekle je različita od nalaza autora koji se bave mladima kao širim pojmom. Studenti su prisutni u tijelima vlasti u relativno niskom broju, posebice na nacionalnim razinama. Pretpostavka jest da je nemoguće obnašati dužnost u nekoj vrsti izvršne, zakonodavne i/ili sudbene vlasti bez visoke naobrazbe i/ili nemogućnosti posvećivanja radu u njima zbog obaveza na studijima. Stanje je ponešto drukčije na nižim razinama gdje je zamjetan određeni broj studenata u jedinicama lokalne i područne (regionalne) samouprave te mjesne samouprave.⁹ Iz prikaza stanja može se zaključiti da su studenti prisutni u članstvu jedinica lokalne, područne (regionalne) i mjesne samouprave te da je njihov broj obrnuto proporcionalan razini vlasti.

Što se prisutnosti u političkim strankama tiče, napose u čelništvima, stanje je nešto drukčije. Mnoge suvremene političke stranke, promovirajući ideju inkluzije mladih u politiku, osnivaju stranačke pomlatke. Pomladak političke stranke *de facto* je osnovan od političke stranke radi promoviranja određene političke opcije među mladima čije je upravljačko tijelo dobno ograničeno (uglavnom do 30. godine). Prema *online* dostupnim informacijama, u pomladcima najvećih političkih stranaka u Hrvatskoj (SDP, HDZ, HNS, HSS) većinu članova pomlatka tih stranaka čine studenti. To valja dopuniti i informacijom o trendovima osnivanja stranaka od strane mladih, koje u svojim najvišim upravljačkim tijelima imaju gotovo isključivo studente (Cepić, Kovačić 2015).

Institucionalno djelovanje mladih, dakle, važan je indikator položaja mladih (i studenata) u političkoj areni. Moguće je zaključiti da u Hrvatskoj studenti, iako nisu posve ravnopravni sa zrelim stanovništvom, ipak vremenom postaju zastupljeniji u entitetima formalne politike. Ta je tendencija vidljiva u činjenici da tijela niže razine političke odgovornosti u svojim redovima imaju studente koji se afirmiraju ranije nego što je to bio slučaj u prošlosti.

9 Na lokalnim izborima u Hrvatskoj 2013. godine u Vukovaru, Velikoj Gorici, Trogiru, Varaždinu, Rijeci, Krapinskim Toplicama, Kastvu, Zadru, Vrlici, Oroslavju te u gotovo svim gradskim četvrtima i kvartovima većih gradova u Hrvatskoj odabrani su studenti kao članovi vijeća tih jedinica, a primjerice u Tisnom, Pirovcu i Legradu općinski su načelnici također studenti.

Priinstitucionalno djelovanje kategorija je političke participacije koja opisuje savjetodavna i predstavnička tijela s ciljem zastupanja interesa i prava mladih i studenata pri određenim institucijama. Najeklatantniji su primjeri tog tipa političke participacije savjeti mladih i studentski zborovi. Ta tijela, premda ne istovjetna po načinu odabira, definirana posebnim zakonima o svakom od njih, imaju zadaću predstavljati određenu skupinu mladih te s nositeljima vlasti aktivno sudjelovati u donošenju odluka vezanih i usmjerenih na mlade i studente.

Članovi savjeta mladih, sukladno Zakonu o SM-u, mogu postati sve mlade osobe, kandidirane od strane „udruga koje su sukladno statutu ciljno i prema djelatnostima opredijeljene za rad s mladima i za mlade, učeničkih vijeća, studentskih zborova, pomladaka političkih stranaka, sindikalnih ili strukovnih organizacija u Republici Hrvatskoj i neformalnih skupina mladih”¹⁰. Savjeti mladih u Hrvatskoj, iako zakonski otvoreni svim mladima, uglavnom se sastoje od studenata (Izvršestaj s konferencije..., 2013). Nadalje, savjeti mladih pate od prevelike politizacije, neinformiranosti, kako članova, tako i vijećnika jedinica lokalne i područne (regionalne) samouprave (JLS) o ulozi i pravima SM-a, te nedostatka upravnih kapaciteta JLS-a vezanih za djelotvoran i učinkovit rad savjeta mladih (Koprić 2011).

Studentski zborovi sveučilišta i veleučilišta trebaju pridonijeti demokratizaciji visokih učilišta. Temeljem Zakona o studentskom zboru i drugim studentskim organizacijama (NN 71/2007), svako visoko učilište dužno je imati studentski zbor, dok je Hrvatski studentski zbor „koordinativno tijelo koje usklađuje rad svih studentskih zborova visokih učilišta u Republici Hrvatskoj na zajedničkim programima, raspravlja o pitanjima od zajedničkog interesa za studente, te rukovodi aktivnostima u međunarodnoj suradnji”. Studentski zborovi u Hrvatskoj od njihovih osnutaka bili su prožeti mnogim aferama¹¹, te se često spominju u kontekstu koruptivnih radnji. Po medijima se provlači ideja da su studentski zborovi platforma za dokazivanje stranačkih pijuna u studentskoj populaciji, te često poligon za izvlačenje višemilijunskih sredstava iz njihovih proračuna (Milat 2013; Jarić 2013). Sve je to smanjilo društveni ugled studentskih zborova, te je povećalo alijenaciju studenata od svojih izabраниh predstavničkih tijela, što se ogleda u konstantnom niskom odazivu studenata na izbore za studentske zborove.

10 <http://www.zakon.hr/z/716/Zakon-o-savjetima-mladih>

11 Afera „Perje” na Medicinskom fakultetu u Rijeci (2010), ponavljanje izbora radi malverzacija na Ekonomskom fakultetu (2011), Građevinskom fakultetu, Učiteljskom fakultetu, te Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu (2013), te Poljoprivrednom fakultetu u Osijeku (2012), upitna demokratičnost istih na Sveučilištu u Splitu 2010. itd.

Ukratko, obje institucije priinstitucionalne dimenzije studentske participacije nedovoljno su proaktivne i utjecajne u sukreiranju poticajnog okruženja za afirmaciju studentskih prava i interesa. Iz priloženoga se može zaključiti da članovi tih dvaju mehanizama zastupanja studenata (i mladih) ne koriste dovoljno svoje mogućnosti, čime ne doprinose slici studenata kao utjecajnih društveno-političkih aktera. Aferama, neinformativnošću i nedovoljnom dalekovidnošću u planiranju i ostvarivanju planova studentski zborovi i savjeti mladih u obliku u kojem trenutačno egzistiraju ostvaruju minimalne rezultate i pomake za studentsku populaciju.

Izvaninstitucionalno djelovanje mladih u okviru civilnog društva najrašireniji je oblik društvenog angažmana i političke participacije. Valja razlikovati društveni angažman i izvaninstitucionalnu (ili neformalnu) političku participaciju (Ekman, Amnå 2012, 295). Dok se društveni angažman odnosi na „društveno djelovanje u zajednici i za zajednicu koje uključuje različite oblike društvenog aktivizma i volontiranja, odnosno izdvajanja vlastitog slobodnog vremena i neplaćenog rada za pomoć drugima u zajednici” (Tomić-Koludrović 2008, 52), izvaninstitucionalna politička participacija uključuje prosvjede, političke bojkote, potpisivanja peticija, dijeljenja letaka, pisanja pisama političarima, građanski neposluh i korištenje nasilja u političke svrhe. Drugim riječima, sve one aktivnosti koje su usmjerene na promjenu političkih odluka shvaćaju se kao oblik političke participacije.

Istraživanje na zagrebačkim studentima iz 2008. godine otkrilo je da samo 2,8% studenata vjeruje da su mladi dovoljno aktivni (Ilišin 2008, 327). U istom istraživanju faktori nedostatak vjere u mogućnost promjene, nepovjerenje u politiku i neuvažavanje interesa i mišljenja objasnili su najveći postotak odgovora razloga neaktivnosti. Podatci iz istraživanja studenata 2010. godine ilustriraju aktivizam te populacije (tablica 1)¹². Rezultati pokazuju kako više od polovine studenata nije član niti jedne organizacije. Taj nalaz, iako na prvi pogled izgleda zabrinjavajuće, treba shvatiti u ranije objašnjenom kontekstu koji kaže kako su institucionalni modeli participacije studenata nešto manje zastupljeni u odnosu na neformalne strukture. Podatak da je članstvo u sportskim organizacijama najzastupljenije nije iznenađujuć s obzirom na to da, prema Registru udruga, sportske udruge čine većinu udruga unutar civilnog društva Hrvatske.

12 Riječ je o istraživanju Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu, *Hrvatski studenti u europskom kontekstu: društvena elita u nastajanju*, koje je provedeno na uzorku od 2.000 studenata sa svih sedam hrvatskih sveučilišta.

Tablica 1. Prikaz članstva studenata u organizacijama (A) i organizacija za koje su dosad volontirali ili volontiraju (B)

	A	B
1. Politička stranka	10,3	5,8
2. Organizacija za zaštitu ljudskih prava	3,7	6
3. Organizacija za zaštitu ženskih prava	2,1	2,3
4. Mirotvorna organizacija	3,5	5,3
5. Organizacija za zaštitu okoline	3,7	7,9
6. Sportska udruga ili skupina	21,8	11,7
7. Kulturna ili umjetnička skupina	13,3	10,5
8. Udruga mladeži	10,8	10,4
9. Studentska udruga	19,9	12,8
10. Nisam član nijedne organizacije ni skupine/ nisam volontirao	51	61,2

Prikazanim podacima treba dodati da su u recentnim događajima, poput prosvjeda „Ne damo Varšavsku!“ (2010) i Facebook prosvjeda protiv Vlade (2011) ili *Occupy* prosvjeda, studenti činili glavninu svih sudionika.

S druge strane, indikativan je podatak da čak 61% studenata ne volontira ili nikada nije volontiralo. Povrh ovoga, istraživanja o volonterstvu, jednom od najistaknutijih odrednica civilnog društva, među studentima (Zrinščak et al. 2012) otkrivaju kako većina studenata ima pozitivan stav o volontiranju, no da manji dio studenata (9,5%) volontira redovito (44%). Unatoč tim podacima bilo bi netočno reći da studenti uopće nisu aktivni. Naime, Volonterski centar Zagreb u siječnju 2014. godine zabilježio je skok broja registriranih volontera od čak 23% u odnosu na isti mjesec 2013. godine (Žapčić 2014). Jedno od mogućih objašnjenja tih podataka nalazimo u specifičnosti društveno-ekonomske situacije Hrvatske. Moguće je tvrditi da je do povećanja volontiranja došlo zbog visoke stope nezaposlenosti mladih koji volontiranjem žele steći dodatna znanja i vještine kako bi bili konkurentniji na tržištu rada. Što se prosvjeda tiče, oni su bili usmjereni protiv određenih političkih tijela i/ili njihovih odluka, a studenti su prosvjedovali nezadovoljni vladajućim vrijednostima i perpetuacijom istih. Drugim riječima, studenti su aktivniji kad je njihova politička participacija negativna, odnosno aktivirat će se pri diskrepanciji između željenog i ostvarenog – relativnoj deprivaciji (Gurr 1970), posredstvom interferirajućeg faktora poput ekonomske krize i slično.

Analiza triju dimenzija studentske participacije rezultirala je s nekoliko zanimljivih nalaza. Za početak, studenti imaju mehanizme za svoje djelovanje, te je njihovo sudjelovanje u društvu i politici prepoznato, barem nominalno, kao relevantno za zajednicu. Ti mehanizmi, s druge strane, nisu optimalno iskorišteni. Studenti vrlo često ne pokazuju interes za ulaznje u tematiku svoje (ne)aktivnosti, niti iskorištavaju mogućnosti

koje su im pružene. U posljednje vrijeme zastupljenost mladih (napose studenata, kao što je pokazano) u formalnoj politici raste, dok je kvaliteta njihove priinstitucionalne participacije relativno niska. Osim toga, studentsko sudjelovanje u civilnom društvu pokazuje da studenti donekle sudjeluju u njegovim aktivnostima, no da je ta razina još uvijek nedovoljno visoka te je uglavnom instrumentalne naravi. U posljednjem dijelu ovog rada dovodimo studente u vezu s intelektualcima pokušavajući dati odgovor jesu li i kakvi su hrvatski studenti intelektualci.

3. UMJESTO ZAKLJUČKA – O INTELEKTUALIZMU MEĐU STUDENTIMA

Kontekstualizacija i pokušaji tipologizacije intelektualaca česti su u društvenim znanostima. Benda (1981), Gramsci (2005), Etzioni (2006), Kuvačić (1986), Čimić (2005), Pažanin (2007) samo su neki od onih koji su pokušali kategorizirati skupinu ljudi koja se bavi promišljanjem i intelektualnim radom. Uloga intelektualaca u povijesti često se propitivala te su se društvene promjene pokušavale dovesti u vezu s brojem i tipom intelektualaca. Ralf Dahrendorf definira intelektualce kao ljude „koji djeluju riječima i putem riječi” (Dahrendorf 2006, 101). Intelektualci su tako oni koji imaju razvijeno kritičko i analitičko mišljenje, a temelje ga na širokom dijapazonu znanja. U uvodnom dijelu ovoga teksta navedene su karakteristike studenata kao posebne podskupine mladih, poput refleksivnosti, pronicljivosti i kritičnosti, koje korespondiraju obilježjima intelektualaca. Etzioni (2006) u svom pokušaju analize intelektualaca razlikuje akademske od boemskih javnih intelektualaca. Dok su akademski oni povezani s akademijom i znanostima, Etzioni drži da su boemski intelektualci oni koji su neovisni u svom radu te javno, posredstvom medija, izražavaju vlastita razmišljanja. Već prethodno spomenuti Dahrendorf nadovezuje se na Etzionija i elaborira kategoriju javnih intelektualaca kao onih „koji smatraju da im je posao sudjelovati u javnim diskursima svoga vremena, određivati tematiku i utjecati na smjer kretanja”. (Dahrendorf 2006)

Hrvatski studenti, kako smo naznačili, u određenim povijesnim vremenima pokazali su se kao snažan akter u adresiranju društvene ili političke nepravde. Svojim zalaganjem za pravičnost i dosljednost sustava sredinom 20. stoljeća te korjenite promjene istoga početkom 21. stoljeća pokazali su da mogu kritično razmišljati, te djelovati na način da budu zapaženi od široke javnosti. Osim toga, u oba prikazana slučaja nisu se zaustavili isključivo na prosvjedima, nego su iste potkrijepili, više ili manje razumnim argumentima, utemeljenima na refleksiji i analizi. Svojom kritičnošću, ali i korištenjem učinkovitih metoda zagovaranja društveno-političke promjene, profilirali su se u društvenu avangardu koja slobodoumno djeluje u promi-

canju vlastitih interesa. Upravo zagovaranje isključivo vlastitih interesa može biti problematično u karakterizaciji studenata kao intelektualaca. Naime, u studentskim prosvjedima 2008, 2009. i 2010, unatoč prevladavajućem mišljenju da su ti prosvjedi uzrokovani neresponzivnim sustavom, iz njihove anatomije može se iščitati i druga strana medalje. Studenti su, kao što to sugeriraju Čulig i suradnici (2013), u prosvjede ušli motivirani najavom o povećanju stipendija. Isto tako, njihova retorika u samom početku bila je usmjerena na isključivo studentsku problematiku. Tijekom vremena priča je počela dobivati konture brige za širi sustav, no ostaje pitanje možemo li nazivati intelektualcima skupinu koja se uglavnom bavi partikularnim interesima. Istina je da su se u drugoj studentskoj blokadi studenti povezali sa seljacima, no i tu postoje dva objašnjenja.

Prvo je objašnjenje da je evolucija studentskih interesa i fokusa uzrokovana studentskim zanosom. Prosvjedi 2008. godine, koji su služili kao uvertira u prvu studentsku blokadu, bili su tonirani pričom o nedovoljnoj pripremljenosti hrvatskog sustava za Bolonjski sustav, a zahtjevi su bili u mnogočemu tehnički, poput smanjenja preopterećenosti i definiranja uvjeta studiranja. Studenti su tražili dijalog s Ministarstvom o rješavanju otvorenih pitanja i nedoumica što ih je donijela Bolonjska deklaracija (Cvrtila 2008). Vremenom je njihova retorika postala mnogo apstraktnija zalažući se za mnogo šire ciljeve (besplatno, javno dostupno obrazovanje za sve, promjena načina kreiranja obrazovne politike itd.). Razlog je tomu što je javnost na početku vrlo dobro reagirala na studentske prosvjede. Studenti su se po prvi put tijekom studiranja našli u situaciji koja ih povezuje, gdje je društvena kohezija visoka, a njihova uloga – uzbudljiva. To im je dalo impuls da se izdignu iz problema koji se tiču samo njih i počnu gledati šire.

Drugi argument zašto je preuranjeno nazivati današnje studente intelektualcima jest njihov društveni angažman, odnosno nedostatak istoga. Prihvatimo li Dahrendorfovnu definiciju javnog intelektualca kao ishodišnu, studenti bi se trebali svojim djelovanjem truditi utjecati na društvenu realnost, kritički propitujući konvencionalne prakse. Nalazi dosadašnjih istraživanja (Ilišin 2008; Ilišin i dr. 2013) pokazuju da studenti imaju relativno nizak interes za politiku i društveni angažman. Upravo zbog tih razloga, kao i neiskorištavanja prilika koje im nude priinstitucionalni mehanizmi sudjelovanja, hrvatske bi studente bilo preuranjeno nazivati intelektualcima.

Studenti u Hrvatskoj svakako odstupaju od prosjeka mladih, svojim stavovima i njihovom artikulacijom, te pripadnošću višoj socioekonomskoj klasi. Oni imaju kapacitete za bivanje relevantnim društvenim i političkim akterom i u pojedinim aspektima svoga djelovanja ostvaruju respektabilne rezultate. No, trenutačni odnos studenata prema društvenoj zbilji i način artikulacije njihovih interesa, ne ostavlja dojam da je riječ o javnim inte-

lektualcima. Zaključno, studentima se u Hrvatskoj može pripisati etiketa slobodoumnije, progresivnije i kritičnije orijentirane grupe mladih, no teško da se može govoriti o apsolutnim kategorijama. Studenti su očito ipak tek – intelektualna i društvena elita u nastajanju.

LITERATURA

- Amnå, Erik and Ekman, Joakim. 2013. "Standby citizens: diverse faces of political passivity". *European Political Science Review*, 1–21.
- Andolina, Molly W., Krista, Jenkins, Keeter, Scott and Zukin, Cliff. 2002. "Searching for the meaning of youth civic engagement: Notes from the field". *Applied Developmental Science*, 6 (4): 189–195.
- Benda, Julien. 1981. "The treason of the intellectuals (Vol. 470)". *Transaction Publishers*.
- Bouillet, Dejana, Ilišin, Vlasta and Potočnik, Dunja. 2008. "Continuity and Changes in Croatian University Students' Leisure Time Activities (1999–2004)". *Sociologija i prostor*, 46 (2).
- Braungart, Richard and Braungart, Margaret. 1986. "Life-course and generational politics". *Annual Review of Sociology*, 205–231.
- Cepić, Dražen and Kovačić, Marko. 2015. "Civil Society Going Political". *Contemporary Southeastern Europe* (3).
- Cvrtila, Marijana. Prosvjed: u Zagrebu protiv Primorca 3500 studenata, u Splitu jedni protiv drugih. Slobodna Dalmacija; dostupno na: <http://www.slobodnadalmacija.hr/Hrvatska/tabid/66/articleType/ArticleView/articleId/6524/Default.aspx>
- Čulig, Benjamin. 2013. „Znanje (ni)je roba. Empirijska analiza jednog studentskog prosvjeda”. Zagreb: Jesenski i Turk
- Čimić, Esad. 2005. „Intelektualci i suvremenost: Skica pokušaja tipologije društvenog angažmana intelektualca”. *Amalgam*, Zagreb. 1 (1): 4–11.
- Dahrendorf, Ralf. 2006. „Intelektualci u doba iskušenja”. *Europski glasnik*, (11): 97–138.
- Ekman, Joakim and Amnå, Erik. 2012. "Political participation and civic engagement: Towards a new typology". *Human affairs*, 22 (3): 283–300.
- Etzioni, Amitai. 2006. „Jesu li javni intelektualci ugrožena vrsta?” *Europski glasnik*, (11): 139–166.
- Galston, Wiliam. 2001. "Political knowledge, political engagement, and civic education". *Annual review of political science*, 4 (1): 217–234.
- Gazivoda, Tin. 2012. *Uloga civilnog društva u drugoj demokratskoj tranziciji u Hrvatskoj: 1990–2000*. Doktorska disertacija. Zagreb: FPZG.

- Goati, Vladimir. 1984. *Savremene političke partije: komparativna analiza*. Beograd: IRO „Partizanska knjiga” – Ljubljana, OOUR Izdavačko-publicistička delatnost.
- Grupa autora. 1998. „1968. trideset godina kasnije”, dostupno na: <http://www.stocitas.org/1968.htm>
- Gurr, Ted. 1970. *Why Men Rebel*. Princeton: Princeton University Press.
- Gramsci, Antonio. 2005. “The intellectuals”. *Contemporary Sociological Thought*, 49.
- Ilišin, Vlasta. 1999. *Mladi na margini društva i politike*. Zagreb: Alinea.
- Ilišin, Vlasta. 2002. „Mladi i politika”. U: Ilišin, V., Radin, F. (ur.), *Mladi uoči trećeg milenija*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
- Ilišin, Vlasta. 2008a. „Skica za sociološki portret zagrebačkih studenata: uvod u istraživanje hrvatskih studenata danas”. *Sociologija i prostor*, 46 (3/4): 221–240.
- Ilišin, Vlasta. 2008b. „Zagrebački studenti o demokraciji i aktivizmu mladih”. *Sociologija i prostor*, 46 (3/4): 311–340.
- Ilišin, Vlasta, Bouillet, Dejana, Gvozdanović, Anja i Potočnik, Dunja. 2013. *Mladi u vremenu krize*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja/ Freidrich Ebert Stiftung.
- Ilišin, Vlasta, Radin, Furio, Štimac, Helena, Vrcan, Sandra. 1990. *Ogledi o omladini osamdesetih*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
- Jarić, Nenad. 2013. Na studentskim izborima kaos, lobiranje, lažne X-ice... Tportal. <http://www.tportal.hr/scitech/znanost/251667/Na-studentskim-izborima-kaos-lobiranje-lazne-X-ice.html>
- Kovačić, Marko. 2014. “An Assessment of the Role of Civil Society in the Early Phase of Democratic Consolidation: A Comparative Analysis of Glas 99 in Croatia and Otpor in Serbia”. *Palimpsest*, 5: 43–64.
- Koprić, Ivan. 2011. „Analiza podataka prikupljenih temeljem Obrasca o provedbi Zakona o savjetima mladih”; dostupno na: www.mmh.hr/.../Analiza-Ministarstvo%20obitelji_v2
- Kurelić, Zoran. 2011. “One World–One Fight”. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, (08): 37–48.
- Kuvačić, Ivan. 1986. *Obuzdana utopija*. Zagreb: Naprijed.
- Meyer, John and Rubinson, Richard. 1972. “Structural determinants of student political activity: a comparative interpretation”. *Sociology of Education*, 23–46.
- Milat, Ante. Vježbalište za korupciju? *Novosti*; dostupno na: <http://www.novosti.com/2013/04/vjezbaliste-za-korupciju/>

- Miliša, Zlatko i Letica, Slaven. 2009. „Od skepticizma do studentskih prosvjeda nekad i danas”. *Medianali* – znanstveni časopis za medije, novinarstvo, masovno komuniciranje, odnose s javnostima i kulturu društva, 3 (6): 47–72.
- Pažanin, Ana. 2007. „Uloga intelektualaca u novoj Europi”. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, (04): 331–339.
- Ponoš, Tomislav. 2007. *Na rubu revolucije: studenti '71*. Zagreb: Profil.
- Skripta – Proglas nezavisne studentske inicijative za pravo na besplatno obrazovanje; <https://app.box.com/shared/5cht8exkm4>
- Tomić-Koludrović, Inge. 2008. “The role of theory: Sociology’s response to the Bologna educational reform in Croatia”; dostupno na: http://www.ios.sinica.edu.tw/cna/download/5a_TomicKoludrovic_2.pdf
- Vrcan, Sandra. 1988. „Suvremena omladina i društvene promjene”. U: *Omladina i politika*. Split: Marksistički centar MKSKH za Dalmaciju.
- Youniss, James, Bales, Susan, Christmas-Best, Verona, Diversi, Marcelo, McLaughlin, Milbrey and Silbereisen Rainer. 2002. “Youth civic engagement in the twenty-first century”. *Journal of research on adolescence*, 12 (1): 121–148.
- Zrinščak, Siniša et al. 2012. „Volontiranje studenata u Zagrebu u komparativnom kontekstu”. *Revija za socijalnu politiku*, 19 (1): 25–48.
- Žapčić, Andreja. „Početak godine u velikom stilu – 10.000 volontera u bazi VCZ-a”. Gong.hr. <http://gong.hr/hr/aktivni-gradani/civilno-drustvo/pocetak-u-velikom-stilu-10000-volontera-u-bazi-vol/>

ZAKONI I PROPISI

- Zakon o savjetima mladih. 2014. <http://www.zakon.hr/z/716/Zakon-o-savjetima-mladih>
- Zakon o studentskom zboru i drugim studentskim organizacijama. 2007. <http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/298617.html>

SUMMARY

STUDENTS AS A POLITICAL AND SOCIAL SUBJECT

The aim of this paper is to contextualize the Croatian students as subjects of social and political reality, taking into account the complexity of the historical and social conditions, as well as the specifications of the analyzed population. The first part contains a brief historical overview of the student movement framed by the hypothesis of the students as a social avanguard. The second part relates to the analysis of today's students in Croatia on the basis of guidelines relevant to their (active) involvement in society and politics, while the final section examines how Croatian students belong to the category of intellectuals.

KEY WORDS: students, the protests, the Bologna process, public intellectuals.

BUDUĆNOST SUVREMENIH DRUŠTAVA: ILIBERALNE DEMOKRACIJE ILI LIBERALNE AUTOKRACIJE?

Berto Šalaj
Sveučilište u Zagrebu
Fakultet političkih znanosti

SAŽETAK

U radu se problematizira pojam iliberalne demokracije prvenstveno kroz djelo Fareeda Zakarije, ali i napetost između liberalizma i demokracije, dvije ključne sastavnice suvremenih demokratskih političkih poredaka kroz djela suvremenih politoloških autora. Autor daje pregled kako je koncept iliberalne demokracije prihvaćen među drugim teoretičarima i istraživačima demokracije. Rad zastupa tezu kako je odnos demokracije i liberalizma bio kontroverzan od samih početaka povezivanja tih dvaju segmenata. Suvremena politološka literatura, ali i aktualna politička zbivanja u demokratskim političkim poredcima sugeriraju da niti politički znanstvenici niti političari još nisu osmislili model koji bi uklonio tu napetost koja proizlazi iz postojanja dvaju različitih segmenata. Liberalne demokracije politički su poredci u kojima se kontinuirano traži kompromis između liberalnog individualizma i demokratskog kolektivizma.

KLJUČNE REČI: Fareed Zakaria, liberalizam, iliberalna demokracija

1. UVODNA RAZMATRANJA

Knjiga *Iliberalna demokracija u zemlji i inozemstvu*, američko-indijskog politologa Fareeda Zakarije, pojavila se u hrvatskom prijevodu 15 godina nakon što je autor u časopisu *Foreign Affairs*, u članku pod naslovom "The Rise of Illiberal Democracy", prvi puta spomenuo pojam iliberalne demokracije, te devet godina nakon izvornog izdanja knjige u kojoj detaljno eksplicira značenje i važnost tog pojma.¹ S obzirom na to da se Zakaria u ta

1 Fareed Zakaria (1964) američki je politolog i novinar indijskog podrijetla. Političku znanost diplomirao je na Yaleu, a doktorirao na Harvardu. Na sveučilištu Columbia nekoliko

dva rada često i puno referira na politička zbivanja u različitim državama koja su bila značajna u vrijeme pisanja tih radova, moglo bi se zaključiti kako se hrvatski prijevod knjige, s obzirom na znatne promjene koje su se dogodile u proteklih desetljeće i pol, pojavljuje prekasno i kako knjiga više nije aktualna. Situacija je, međutim, upravo suprotna. Recentna politička događanja i u Hrvatskoj i u drugim dijelovima svijeta čine knjigu izrazito aktualnom. Zakarijina knjiga tematizira, naime, napetost između liberalizma i demokracije, dvije ključne sastavnice suvremenih demokratskih političkih poredaka.²

Liberalne demokracije nastale su spajanjem dviju različitih tradicija, liberalne i demokratske, o čemu su i prije pojave Zakarijine knjige objavljeni značajni politološki radovi. Ovdje treba istaknuti Crawforda Macphersona koji u svojoj knjizi *The Life and Time of Liberal Democracy* (1977) opisuje kako se snažnije povezivanje dviju različitih tradicija događa tijekom drugog dijela 19. i prvog dijela 20. stoljeća. Pritom, te dvije tradicije imaju u svojoj jezgri različite temeljne vrijednosti. Liberalna tradicija naglašava važnost individualnih prava i sloboda, a demokratska narodnu suverenost i jednakost građana. Demokratska tradicija proizlazi iz ideje da najviša moć u nekoj političkoj zajednici treba počivati u rukama naroda

je godina predavao međunarodnu politiku, no široj američkoj javnosti, pa i dijelu hrvatske politološke, poznat je po svom novinarskom i političko-analičarskom angažmanu u časopisima *Foreign Affairs*, *Newsweek* i *Time*, te na CNN-u. U razdoblju od 2000. do 2010. godine objavljivao je redovite tjedne kolumne u *Newsweeku*, u kojima je analizirao najvažnija zbivanja u američkoj i međunarodnoj politici. Iste teme trenutno obrađuje i u televizijskoj emisiji *Fareed Zakaria GPS (Global Public Square)*, koja se dva puta tjedno emitira na CNN-u, a u kojoj ugošćuje relevantne sugovornike, političare i analitičare, iz američke i međunarodne politike. Osim toga, Zakaria od 2010. godine obnaša funkciju urednika političkih sadržaja i političkog komentatora u časopisu *Time*, a smatraju ga jednim od najutjecajnijih američkih političkih kolumnista. Objavio je nekoliko knjiga od kojih je, uz *The Future of Freedom* (2003), najvažnija *The Post-American World*, objavljena u dva izdanja (2008; 2011), pri čemu je prvo, pod nazivom *Svijet nakon Amerike* (2009), objavljeno, u izdanju *Fracture*, i na hrvatskom jeziku.

2 Ovdje se može spomenuti dva recentna politička događaja koja se odnose na Hrvatsku, a koja se mogu interpretirati kroz prizmu napetosti između liberalnog i demokratskog segmenta. Oba su vezana uz zahtjeve za raspisivanje referenduma na temelju građanske inicijative, pri čemu se u prvom slučaju, na referendumu održanom 01. prosinca 2013. godine, glasovalo o statusu i definiciji braka. Odlukom na referendumu brak je ustavno definiran kao životna zajednica žene i muškarca. U drugom slučaju, u kojem je proces raspisivanja referenduma još uvijek u tijeku, riječ je o zahtjevu za neposrednim odlučivanjem građana o pravima nacionalnih manjina. Ostavljajući po strani druge aspekte tih događaja, očito je da se u oba slučaja radi o ograničavanju ili smanjivanju prava i sloboda određenim grupama ljudi, odnosno manjinama. U oba je slučaja riječ o situacijama u kojima, s jedne strane, imamo zahtjev grupe građana da se direktno – demokratskim postupkom, odlučuje o određenim pravima i slobodama, dok je, s druge, grupa građana koja smatra kako se radi o pravima i slobodama koja su apsolutno neutuđiva i koja se ni na koji način ne smiju dovoditi u pitanje, čak ni korištenjem demokratske procedure.

koji, neposredno ili putem svojih predstavnika, odlučuje o svim važnim pitanjima. Liberalna tradicija temelji se na ideji da, putem ustavnih i zakonskih ograničenja, pojedince treba zaštititi od arbitrarnog korištenja vlasti, čak i u slučajevima kad ta vlast proizlazi iz većinske volje naroda. Kako bi se spriječilo da većinska volja ugrožava prava onih koji ostanu u manjini, demokratsko načelo dopunjeno je načelom obvezne zaštite temeljnih prava i sloboda pojedinaca.³ Posljedice toga povezivanja bile su, prema Macphersonu, demokratiziranje liberalizma i liberaliziranje demokracije.

Suvremene demokracije označavamo, dakle, sintagmom liberalne demokracije, pri čemu demokratski segment ističe suverenitet i političko sudjelovanje građana, a liberalni naglasak stavlja na vladavinu prava i zaštitu pojedinačnih prava i sloboda.⁴ Povezivanje tih tradicija na različitim se mjestima odvijalo na različite načine, što je ovisilo i o postojećim odnosima političkih snaga, pa su tako i rezultirajuće konfiguracije također bile raznolike. Povijest liberalnih demokracija može se promatrati i kao borba društvenih i političkih snaga čiji je cilj bio uspostaviti dominaciju jedne ili druge tradicije. Ta borba, smatra Macpherson, pokretač je političke evolucije suvremenih društava.⁵

3 Iako je za Macphersona odnos između liberalne demokracije i kapitalizma jedan od glavnih ključeva za razumijevanje razvoja i funkcioniranja suvremenih društava, pojam liberalizma koristi primarno u njegovu političkom značenju. Slično postupa i Zakaria, iako, na primjeru Kine, pokazuje kako ekonomska i politička liberalizacija mogu biti vremenski odvojene. Na tragu takvih razumijevanja i u ovom se radu pod liberalizmom primarno misli na političku dimenziju liberalne ideologije.

4 Pritom treba naglasiti kako se pojam demokracije u svakodnevnoj javnoj komunikaciji, katkad i u stručnoj politološkoj, koristi kao sinonim za liberalnu demokraciju. Korištenje pojma demokracije za označavanje čiste demokracije, to jest onoga što pojedini autori (Collier i Levitsky 1997) nazivaju demokracijom bez pridjeva (*democracy without adjectives*), a pod kojom se razumijeva narodna suverenost i većinsko odlučivanje, zapravo je prilično rijetko.

5 Ovdje treba spomenuti kako postoje i teoretičari koji su smatrali da su liberalna i demokratska načela nesumjerljiva i da ih je nemoguće povezati u stabilan politički poredak. Tako Carl Schmitt u svom djelu *The Crisis of Parliamentary Democracy* (2000 [1926]) iznosi tezu prema kojoj demokracija negira liberalizam, a liberalizam negira demokraciju. Schmitt svoju tezu razvija u kontekstu krize predstavničke demokracije u Weimarskoj Njemačkoj dvadesetih godina 20. stoljeća, no njegovo razumijevanje odnosa liberalizma i demokracije ima šire teorijske ambicije. Prema Schmittu, savez demokracije i liberalizma uspostavljen tijekom 19. i početkom 20. stoljeća u borbi protiv zajedničkog neprijatelja, kraljevskog apsolutizma, zamaglio je stvarnu narav odnosa tih dvaju načela. Liberalno načelo individualizma i demokratsko načelo jedinstva, jednakosti i homogenosti međusobno su suprotstavljeni, a pokušaji njihova povezivanja nužno vode krizi političkog sustava. Schmitt rješenje vidi u odbacivanju liberalnog segmenta i uspostavi modela plebiscitarne demokracije.

2. LIBERALNA DEMOKRACIJA U DJELU FAREEDA ZAKARIJE

Što o toj napetosti u svojoj knjizi piše Fareed Zakaria? Prihvaćajući viđenje prema kojoj je liberalna demokracija najpoželjniji mogući politički poredak, Zakaria želi pokazati kako je početkom 21. stoljeća taj poredak u nizu država nestabilan, pri čemu je glavni uzrok nestabilnosti dominacija demokratskog u odnosu na liberalni segment. Takve političke poretke Zakaria naziva iliberalnim demokracijama, a odlikuje ih postojanje slobodnih i poštenih izbora, no istodobno je izabrana politička klasa sklona ignorirati ustavna i zakonska ograničenja svoje vlasti, te kršiti slobode i prava građana. Zakaria nas u svojoj knjizi upozorava kako takve situacije nisu tek teorijska mogućnost nego i realnost s kojom se suočava značajan broj država, o čemu u uvodu navodi: „Tijekom posljednjih pola stoljeća na Zapadu su povezane demokracija i sloboda. No te dvije obale liberalne demokracije, isprepletene u političkom tkanju Zapada, danas se razdvajaju širom svijeta. Demokracija je u procvatu, a sloboda nije” (15).

U prva dva poglavlja knjige Zakaria, polazeći od teze prema kojoj ne postoji intrinzična povezanost demokracije i liberalizma, na nekoliko povijesnih primjera pokazuje razvoj odnosa između tih dviju tradicija. Pritom razlikuje dva moguća načina povezivanja liberalizma i demokracije. U prvom liberalizam, odnosno vladavina prava i zaštita prava pojedinaca, prethodi demokraciji. U drugom slučaju demokracija, odnosno održavanje slobodnih i poštenih izbora, prethodi liberalizmu. Zakaria se jasno i nedvosmisleno opredjeljuje za model u kojemu liberalizam prethodi demokraciji, pri čemu njegovi razlozi proizlaze iz analize iskustava pojedinih država. Kao primjer takvoga, dobrog puta u liberalnu demokraciju ističe Veliku Britaniju, za koju navodi da nije bila demokratska sve do 1930. godine, ali je puno prije toga smatrana uzorom konstitucionalne liberalne države. Takav obrazac povezivanja liberalizma i demokracije Zakaria prepoznaje, primjerice, i u slučaju Južne Koreje.

Drugi način povezivanja, onaj u kojemu demokracija prethodi liberalizmu, Zakaria smatra puno lošijim, a kao primjer do kakvih ishoda može dovesti takav model navodi postrevolucionarnu Francusku s kraja 18. stoljeća. U tadašnjoj Francuskoj parlament je zadobio apsolutnu vlast te je, u ime naroda, osuđivao ljude na smrt, negirajući postojanje temeljnih prava i sloboda. Zakaria napominje kako neki politolozi taj slučaj navode kao primjer totalitarne demokracije, a on misli da je riječ o prvom primjeru iliberalne demokracije u modernoj povijesti. Negativan ishod uvođenja demokracije u političku zajednicu s nerazvijenom liberalnom tradicijom Zakaria vidi i u slučaju Weimarske Njemačke. Uvođenje demokratskih institucija i procedura omogućilo je protuliberalnim snagama da osvoje

vlast i na kraju unište i samu demokraciju, o čemu Zakaria piše: „Rasistički je autoritarni nacionalizam trijumfiraio na svršetku Weimarske Republike ne unatoč demokratizaciji političkog života, nego zbog nje” (59).

Nakon povijesnog pregleda Zakaria se u trećem poglavlju usredotočuje na suvremeno razdoblje i nastoji dati primjere suvremenih iliberalnih demokracija, među koje svrstava, primjerice, Rusiju. Pritom napominje kako se koncept iliberalne demokracije može protezati od umjerenih „prijestupnika” pa do gotovo tiranskih režima, a zajedničko im je postojanje slobodnih izbora uz istodobno kršenje prava i ograničavanje sloboda građana. Mješavina demokracije i autoritarnosti različita je od zemlje do zemlje, no sve iliberalne demokracije imaju problem s prevelikom opsegom djelovanja vlasti koja to postupanje legitimira pozivanjem na većinsku volju.

Osobito zanimljivo iz današnje perspektive četvrto je poglavlje Zakarijine knjige koje govori o mogućnostima i načinima razvoja liberalne demokracije u arapskim državama. Problemi koji prate procese demokratizacije u Egiptu, Tunisu i Libiji danas su dobro poznati, no Zakaria u svojoj knjizi te probleme najavljuje, upozoravajući da će te države u slučaju početka procesa demokratizacije, prije nego što se razvije kultura poštovanja prava i sloboda pojedinaca, završiti u najboljem slučaju kao iliberalne demokracije, a u najgorem u stanju kaosa. O tome Zakaria piše, dakle, prije desetak godina: „Arapski vladari Bliskog istoka su autokrati, koruptni i vladaju čvrstom rukom. Ali još uvijek su liberalniji, tolerantniji i pluralističniji od onoga što bi, vjerojatno, došlo umjesto njih. Izbori bi u mnogim arapskim zemljama stvorili političare koji usvajaju nazore bliže Bin Ladenovim nego nazorima liberalnog monarha Jordana, kralja Abdulaha” (122). Taj dio Zakaria zaključuje riječima koje odlično opisuju i današnje stanje u toj regiji: „Današnji arapski svijet uhvaćen je u zamku između autokratskih država i iliberalnih društava, od kojih nijedno nije plodno tlo za liberalnu demokraciju” (123). Nepostojanje liberalne tradicije u arapskom svijetu Zakariju navodi na zaključak kako bi inzistiranje na demokratizaciji tog prostora moglo dovesti do ishoda koji su izrazito negativni. Stoga je i njegova sugestija američkoj vanjskoj politici, ali i međunarodnoj zajednici demokratskih država, na tom tragu: „Na početku, Zapad mora priznati da ne traži demokraciju na Bliskom istoku – barem ne još. Prvo tražimo konstitucionalni liberalizam, a to je nešto sasvim drukčije” (154).

U posljednja dva poglavlja knjige, petom i šestom, Zakaria promatra kako se napetost liberalizma i demokracije manifestira krajem 20. stoljeća u Sjedinjenim Američkim Državama. Prema Zakariji, ravnoteža između liberalizma i demokracije u američkom političkom sustavu je narušena, pri čemu neravnoteža ide u korist demokracije, a na štetu liberalizma. Taj pomak u korist demokracije prouzročen je, prema autoru, velikom erozijom povjerenja u političke elite i političke institucije, te zahtjevima za

izravnijim sudjelovanjem građana u procesu donošenja političkih odluka. Zakaria je zabrinut zbog takvog razvoja situacije, pri čemu smatra kako su upravo kvalitetne političke elite, koje on naziva „elitama sa smislom za javno dobro”, najvažniji promotor i jamac kvalitete i stabilnosti suvremenih predstavničkih demokracija. Posebno ga brinu zahtjevi za osnaživanjem izravne demokracije, pri čemu kao najveći nedostatak tog tipa demokracije navodi izostanak deliberativne dimenzije koja, po njegovu mišljenju, može biti prisutna samo u predstavničkoj, parlamentarnoj demokraciji: „Stoljećima stara metoda donošenja zakona traži debatu i deliberaciju, uzima u obzir stavove opozicije, sklapa kompromise i tako proizvodi zakone koje legitimnima smatraju čak i ljudi koji se s njima ne slažu. Politika nije dobro funkcionirala kada su kraljevi vladali putem zapovijedi, pa ne radi dobro ni sada kada puk čini isto to” (200).

Zaključak knjige poslužio je Zakariji da još jednom, sada eksplicitno, izrazi svoju poziciju o odnosu liberalizma i demokracije u suvremenim društvima. Oko toga, za njega, nema dvojbi: „Ono što nam je danas u politici potrebno nije više, nego manje demokracije” (253). Dapače, i njegova preporuka političarima možda još jasnije odražava njegovo razmišljanje: „Ne tražite pomoć od teoretičara demokracije... politički filozofi koji danas pišu o demokraciji većinom su radikalni pobornici totalne demokracije bez okova” (250–251).

Zakarijina knjiga otvara brojna važna pitanja za demokratsku teoriju i praksu suvremenih društava. U ovom će radu veća pozornost biti posvećena trima pitanjima. Prvo je metodološko i odnosi se na sam koncept iliberalne demokracije. U kojoj je mjeri koncept korisno politološko oruđe za opisivanje i objašnjavanje političkih procesa u suvremenim društvima? Drugo je vezano uz Zakarijinu ocjenu kako je glavni problem suvremenih društava izrazita dominacija demokratskog nad liberalnim segmentom političkog poretka. Postoji li među teoretičarima i istraživačima demokracije i drukčiji način gledanja na odnos liberalnog i demokratskog segmenta? S tim je povezano i treće pitanje, ono o mogućim načinima nadilaženja napeposti tih dvaju segmenata.

3. KONCEPT ILIBERALNE DEMOKRACIJE KOD DRUGIH TEORETIČARA

U kojoj mjeri je koncept iliberalne demokracije prihvaćen među drugim teoretičarima i istraživačima demokracije? Pojednostavljeno, može se govoriti o trima grupama teoretičara i istraživača s obzirom na njihov odnos prema konceptu iliberalne demokracije.

U prvoj su oni koji smatraju kako je riječ o korisnom konceptu koji politolozima pomaže u istraživanju i objašnjavanju političkih procesa u

suvremenim društvima. Tako njemački politolog Wolfgang Merkel u svom razmatranju tipologija hibridnih režima navodi da je „Iliberalna demokracija najčešći tip defektne demokracije. Susreće se u svim regijama svijeta” (2011, 26). Larry Diamond (1999; 2002), slično Zakariji, piše kako je jačanje jaza između izborne i liberalne demokracije jedan od najvažnijih suvremenih političkih procesa, no kako mu je zapravo posvećeno malo pozornosti u politološkoj literaturi. Pritom je Diamondov pojam izborne demokracije sadržajem istoznačan pojmu iliberalne demokracije.

Drugu grupu čine autori koji smatraju kako je Zakaria ispravno prepoznao dominantne procese i trendove u suvremenim društvima, no koriste se nekim drugim pojmovima kako bi opisali to stanje. Pritom se kao primjer može izdvojiti pojam kompetitivnog autoritarizma što su ga razvili Steven Levitsky i Lucan Way (2002; 2010). Oni kompetitivni autoritarizam određuju kao poredak u kojemu postoje demokratske institucije koje se koriste kao glavni kanal za dolazak na vlast, no u kojemu je politički proces organiziran tako da favorizira one koji obnašaju vlast. U tim poredcima održavaju se izbori koji su kompetitivni ali nisu do kraja poštteni, jer oni koji obnašaju vlast, manipulacijama državnim resursima i institucijama, sebi stvaraju prednost i dovode u pitanje pravičnost političkog natjecanja. Izbori se održavaju redovito te postoje mogućnosti da opozicija na njima pobijedi, no političko natjecanje organizirano je tako da daje veće šanse onima koji su na vlasti. Pravičnost političkog natjecanja najčešće je, prema autorima, ugrožena nejednakim pristupom financijskim resursima, te pristranošću medijskog i pravosudnog sustava koji su izrazito naklonjeni političkim akterima na vlasti. Kompetitivni autoritarizam, kao i iliberalna demokracija, svojevrsan je hibridni režim, pri čemu autori sa Zakarijom dijele zabrinutost da funkcioniranje suvremenih političkih sustava sve više ide u smjeru slabljenja liberalne demokracije i jačanja hibridnih režima. Razlika u odnosu na Zakariju jest u tome što spomenuti autori, pozivajući se na razmišljanje Juana Linza prema kojemu defektne demokracije zapravo nisu demokracije nego autoritarni sustavi, smatraju da se prilikom označavanja hibridnih režima naglasak treba više staviti na autoritarna, a manje na demokratska obilježja takvih režima.

Trećoj grupi pripadaju autori koji, ne odbacujući teorijsku logiku koncepta iliberalne demokracije, smatraju kako nam on slabo pomaže u opisivanju i objašnjavanju trendova u suvremenim političkim procesima. Ta je grupa poprilično heterogena jer su u njoj autori koji se, osim što dijele vrlo sličan stav prema Zakarijinoj analizi, bitno razlikuju u svojim ocjenama o dominantnim trendovima u funkcioniranju suvremenih demokratskih političkih sustava.

S jedne strane, u tu se grupu mogu svrstati istraživači koji smatraju da je Zakaria krivo procijenio i prenaglasio jačanje iliberalnih demokracija, no

istodobno ne daju alternativnu interpretaciju stanja suvremenih demokracija. Primjer takvog razmišljanja je Jörgen Möller koji se u svom članku "The Gap Between Electoral and Liberal Democracy Revisited" (2007) također bavi pitanjem jačanja demokratskog i slabljenja liberalnog segmenta suvremenih demokracija, no dolazi do drukčijih zaključaka od Zakarije. Möller korisnost koncepta iliberalne demokracije nastoji provjeriti kroz empirijsku analizu, pri čemu se koristi podacima o stanju demokracije koje u svojim godišnjima izvještajima objavljuje međunarodna nevladina organizacija *Freedom House*.⁶ Analiza tih podataka navodi ovog autora na zaključak koji je suprotan Zakarijinom, pa tako ističe kako njegovo istraživanje pokazuje da je broj iliberalnih demokracija u ukupnom broju erodirao s 27 posto 1998. na samo 8 posto 2005. godine.⁷ Iz toga izvodi prognozu prema kojoj će u budućnosti obje dimenzije demokracije biti sklone konvergenciji, a ne divergenciji. Situacije u kojima postoji kombinacija slobodnih izbora i ograničenja sloboda i prava bit će, po ovom autoru, sve rjeđe. Drugim riječima, suvremena će se društva razvijati prema stanju u kojemu će istovremeno biti i liberalna i demokratska ili onom u kojemu će istovremeno biti neliberalna i nedemokratska.⁸

6 *Freedom House* međunarodna je nevladina organizacija koja u sklopu svoje misije promoviranja liberalne demokracije objavljuje, pod nazivom „Freedom in the World”, redovita godišnja izvješća o stanju demokracije u više od 190 država svijeta. Pritom je zanimljivo da i ta organizacija suvremenu demokraciju razumijeva kao spoj liberalnog i demokratskog segmenta, pa se na tragu toga i analiza odvija na dvjema zasebnim dimenzijama. Prva, povezana s demokratskim segmentom, obuhvaća politička prava (izborni proces, političko sudjelovanje građana i djelovanje vlasti), a druga, vezana uz liberalni segment, građanska prava i slobode (sloboda mišljenja i izražavanja, sloboda udruživanja, vladavina prava te osobne slobode). Svaka od država ocjenjuje se na dvjema spomenutim dimenzijama, a potom se, kombiniranjem tih ocjena, država smješta u jednu od tri moguće kategorije: slobodna, djelomično slobodna i neslobodna. Više podataka o metodologiji istraživanja i metodama kategoriziranja država dostupno je na: <http://www.freedomhouse.org/report/freedom-world-014/methodology#.UzFL8ss-k5s>.

7 Pritom treba napomenuti kako se Zakaria u svojoj knjizi nije koristio rigoroznom i preciznom empirijskom analizom, nego je, kako bi potkrijepio vlastite teze, opisivao stanje u nekoliko država.

8 Prema posljednjem izvještaju *Freedom Housea*, onom za 2013. godinu, situacija se ne razvija u smjeru što ga je Möller predvidio. Naime, taj izvještaj omogućuje analizu koja pokazuje kako je u 2013. godini u svijetu postojala 31 država koja se može označiti kao iliberalna demokracija. To su države u kojima su ispunjeni minimalni standardi slobode i poštenja izbornog procesa, te u kojima ne postoje značajna ograničenja političkih prava građana, no u kojima istodobno postoje ozbiljni nedostaci po pitanju zaštite određenih građanskih prava i sloboda. Riječ je o sljedećim državama: Albanija, Bangladeš, Butan, Bolivija, Bosna i Hercegovina, Ekvador, Filipini, Gruzija, Gvatemala, Honduras, Indonezija, Kenija, Kolumbija, Liberijska, Libija, Makedonija, Malavi, Meksiko, Moldavija, Nepal, Niger, Pakistan, Papua Nova Gvineja, Paragvaj, Sejšeli, Siera Leone, Tanzanija, Tajland, Tunis, Turska i Ukrajina. Ako se kao mjera uzme postotak od ukupnog broja država obuhvaćenih istraživanjem, riječ je o 16 posto država, pa je očito da se Möllerova prognoza o „nestanku” iliberalnih demokracija nije

4. DOMINACIJA LIBERALNOG NAD DEMOKRATSKIM SEGMENTOM

Druga grupa istraživača koja odbacuje koncept iliberalne demokracija kao koristan za opisivanje suvremenih političkih procesa jest ona koja stanje suvremenih društava opisuje na potpuno suprotan način od Zakarije. Time dolazimo do teme teoretičara i istraživača koji na bitno drukčiji način sagledavaju odnos liberalnog i demokratskog segmenta, odnosno misle kako je glavni problem dominacija liberalnog nad demokratskim segmentom.

Primjer takve evaluacije stanja možemo pronaći u radovima belgijske političke teoretičarke Chantal Mouffe (2000; 2005). Ova teoretičarka tvrdi kako suvremenim društvima dominira ono što označava kao postpolitički konsenzus, pri čemu je temeljno obilježje tog stanja odbijanje da se politika i političko promatraju u antagonističkoj dimenziji. Isticanje narodne suverenosti i sudjelovanje građana u politici je, prema Mouffe, izrazito zanemareno i potisnuto, te se najčešće promatra kao prepreka implementaciji ideologije ljudskih prava. Mouffe polazi od teze kako su ljudska prava konstitutivna za suvremene demokracije, no tome dodaje kako ona ne mogu biti isključivi kriterij za procjenu stanja demokracije. Bez učinkovitog sudjelovanja građana u procesu donošenja važnih političkih odluka ne može biti ni demokracije.

Dominacija liberalnog dijela očituje se, prema ovoj autorici, na niz načina. Izabrani politički predstavnici svojim odlukama i ponašanjem sve manje odražavaju interese građana, čime je ideja vladavine naroda postala upitna. Osim toga, sve veći broj društvenih i političkih pitanja dobiva svoje konačno razrješenje u sudskoj sferi, a sve manje se odluke donose u političkoj sferi. Zaštita prava dobiva, i u političkom diskursu i u političkoj praksi, primat nad političkim sudjelovanjem građana. Takva nadmoć liberalnog nad demokratskim segmentom povezana je s elitističkim shvaćanjem demokracije koje dominira među političkim elitama, a prema kojemu je glasovanje građana nužno zlo.⁹ Političke elite osigura-

ostvarila. O tome u svom izvještaju piše i potpredsjednik te organizacije Arch Puddington (2014) navodeći kako je, globalno gledano, u proteklih pet godina došlo do blagog napretka na demokratskoj dimenziji, no istodobno se dogodila regresija na liberalnoj dimenziji, pri čemu su najviše ugrožene sloboda izražavanja, vladavina prava i sloboda udruživanja.

9 Teoriju demokratskog elitizma sustavno je pedesetih i šezdesetih godina 20. stoljeća u svojim radovima godina formulirala i eksplicirala grupa američkih politologa (Stouffer 1955; Converse 1964; McClosky 1964). Spomenutu su teoriju utemeljili na rezultatima istraživanja u kojima su politička znanja i stavove američkih političkih elita komparirali sa znanjima i stavovima „običnih” američkih građana. Ta su istraživanja sugerirala značajno „bolje” rezultate političkih elita, pa je na tragu toga središnji element teorije demokratskog elitizma da su političke elite nositelji liberalno-demokratske vizije i zaštitnici liberalne demokracije od

vaju građanima pravo glasovanja i izbor političkih predstavnika, no nastoje donošenje ključnih odluka što više zadržati u vlastitim rukama. Ta sumnjičavost prema demokraciji i demokratskim procedurama potiče političke elite da sve veći broj odluka izmjesti iz političke sfere u sferu sudstva ili u sferu tzv. ekspertize. Na djelu je, prema Mouffe, trijumf liberalne interpretacije suvremene demokracije, a takvo stanje opisuje izrazom liberalna hegemonija.

Sličnu dijagnozu postojećeg stanja dao je i ugledni politolog Peter Mair (2005; 2013) koji za njegovo označavanje upotrebljava pojam liberalne autokracije. Liberalne autokracije politički su poredci u kojima se ne održavaju slobodni i poštenu izbori, no vlast štiti i jamči temeljna ljudska prava svih građana. Zanimljivo je kako isti pojam u istom značenju u svojoj knjizi koristi i Fareed Zakaria, no pritom je njegova dijagnoza bitno drukčija od one koju nudi Mair. Zakaria, naime, tvrdi kako su liberalne autokracije postojale tijekom 18, 19. i prve polovine 20. stoljeća u državama u kojima je proces liberalizacije prethodio procesu demokratizacije, no kako ih je gotovo nemoguće pronaći u suvremenom svijetu. Kao jedan od rijetkih suvremenih primjera Zakaria navodi slučaj Hong Konga u razdoblju osamdesetih i devedesetih godina 20. stoljeća, tijekom britanskog protektorata nad tim teritorijem. Nasuprot tom viđenju, Mair u svojoj analizi nastoji pokazati kako bi liberalne autokracije u budućnosti mogle postati bitan model organizacije suvremenih političkih sustava. Kao primjer političkog sustava koji se razvija u smjeru liberalne autokracije Mair ističe Europsku uniju.

Analizirajući politički proces koji se odvija na razini Europske unije, Mair zaključuje kako se najvažnije političke odluke donose neovisno o željama i preferencijama građana. Iako, formalno gledano, postoje kanali potencijalnoga političkog utjecaja građana, kao što su izbori za Europski parlament, ta mogućnost utjecaja vrlo je ograničena, o čemu Mair navodi: „Riječ je o političkom sustavu kojem građani ne mogu pristupiti koristeći se

neobrazovane i vrlo često netolerantne javnosti. Spomenuti autori smatraju kako se može govoriti o četiri stupa teorije demokratskog elitizma. Prvo, među političkim elitama, bez obzira na razlike koje među njima postoje, prevladava konsenzus o liberalnoj demokraciji kao najboljem mogućem političkom poretku. Drugo, stavovi elita su visokostrukturirani i konzistentni s obzirom na različite segmente politike. Treće, elite su puno demokratsnije od građana. Četvrto, elite su svojevrsni čuvari liberalne demokracije, one štite liberalno-demokratske institucije od neinformirane i netolerantne javnosti. Teorija demokratskog elitizma izvorno je formulirana kako bi opisala američki politički sustav pedesetih i šezdesetih godina 20. stoljeća, no nadišla je vrijeme i mjesto svog nastanka i postala općim mjestom u diskursu političkih elita u demokratskim društvima. Političke elite koriste se teorijom demokratskog elitizma, češće implicitno nego eksplicitno, kako bi opravdale veliku ulogu koju suvremeni demokratski politički sustavi daju političkoj klasi u procesu donošenja političkih odluka. Pritom je zanimljivo uočiti kako se važenje teorije demokratskog elitizma i pojedinih stupova, od kojih se sastoji, zapravo vrlo rijetko empirijski propituje i provjerava.

izborima i političkim strankama, dakle institucijama i kanalima tradicionalnog političkog predstavljanja” (2005, 17). Tome dodaje kako ponašanje i preferencije građana ne predstavljaju okvir unutar kojeg se moraju kretati donositelji politika, stoga političke elite imaju gotovo potpuno slobodne ruke pri donošenju odluka. Europskoj uniji, prema Mairu, manjka demokratski segment: „Čak i ako Europska unija nije antidemokratska, ona je u svakom slučaju nedemokratska, barem ako na umu imamo konvencionalno europsko razumijevanje pojma demokracije: postoji nedostatak političke odgovornosti, malo je prostora za legitimaciju koja proizlazi iz političkog sudjelovanja građana, a donositelji glavnih odluka vrlo rijetko mogu biti opozvani od strane birača... Alternativni oblici donošenja odluka – judikalizacija, ekspertiza i oslanjanje na tijela u kojemu sjede imenovani a ne izabrani dužnosnici – sve su značajniji” (2005, 25). Pritom je za Maira takav razvoj Europske unije očekivan jer je ona i stvorena kako bi se prevladali nedostaci koji su u okviru nacionalnih liberalnih demokracija proizlazili iz pretjeranog naglašavanja demokratskog segmenta, to jest iz ekscesivnoga političkog sudjelovanja građana i njihovih brojnih zahtjeva prema političkim elitama. Europska unija stvorena je kao prostor u kojemu politička klasa odluke može, i to putem pregovora i dogovora, donositi odluke neopтереćena i neograničena željama građana. Mairova analiza ne zaustavlja se na opisu Europske unije kao liberalne autokracije. On odbacuje teze prema kojima je ta tvorevina poseban slučaj ili iznimka, nego politički sustav EU promatra kao jedan od mogućih odnosa između liberalnog i demokratskog segmenta, i to onaj u kojemu je demokratski segment izrazito potisnut i sve manje prisutan. Pritom je zanimljiva i Mairova prognoza kako će se model liberalne autokracije s razine Europske unije sve više spuštati i na nacionalne države, o čemu tvrdi: „S obzirom da se demokratsko donošenje odluka pokazalo marginalnim za djelovanje europskog političkog sustava, s vremenom će gubiti na vrijednosti i u djelovanju nacionalnih političkih sustava koji čine sastavni dio Europske unije. Na taj način, kroz Europsku uniju, europski građani uče živjeti u svijetu u kojem ne postoji učinkovita sudionička demokracija” (2005, 14).

Očito je da se razumijevanje suvremenog stanja koje iznosi Zakaria bitno razlikuje od onoga što ga nude Mouffe i Mair. Jedno od mogućih objašnjenja tih razlika jest u činjenici što sve spomenute interpretacije ostaju na prilično visokoj razini apstrakcije, bez pokušaja da se iznesene teze provjere sustavnom analizom većeg broja empirijskih slučajeva. Empirijska analiza koja bi nas približila odgovoru o tome u kojem se smjeru, u pitanju odnosa liberalnog i demokratskog segmenta, kreću suvremena društva tek nam predstoji. Ostavljajući po strani empirijsku analizu, vraćamo se sumiranju napetosti između liberalnog i demokratskog segmenta. Dosadašnji pregled literature pokazao je kako se, pojedno-

stavljeno, može govoriti o trima temeljnim konfiguracijama. U idealnom slučaju postoji ravnoteža između demokratskog i liberalnog dijela, dok u slučajevima neravnoteže dominira ili liberalni ili demokratski dio. U idealnim uvjetima liberalne demokracije osiguravaju zaštitu individualnih prava i sloboda, te istodobno omogućavaju demokratsku vladavinu naroda ili njegovih predstavnika. Ponekad je idealna ravnoteža narušena.

O procesima putem kojih se ta idealna ravnoteža narušava piše, na pregledan način, u svom članku "Populism and the Politics of Rights: The Dual Attack on Representative Democracy" (1998) kanadski politolog Rainer Knopff. Knopff smatra da je liberalna demokracija kontinuirano izložena napadima s dviju strana. S jedne su strane napadi populista, koji, ako su uspješni, vode uspostavi populističkih, iliberalnih demokracija. Populističke demokracije model su u kojemu se žele ukinuti ograničenja koja su demokratskom procesu nametnuta, a koja proizlaze iz postojanja temeljnih prava i sloboda pojedinaca. U tom modelu volja naroda postaje najboljim mjerilom za sva pitanja, a svaka vrsta ograničenja narodne volje proglašava se nedemokratskom. Ideja narodne volje, odnosno ničim ograničene suverenosti naroda, koristi se kao opravdanje za zaobilaznje i ignoriranje manjinskih prava.¹⁰

S druge strane, liberalnoj demokraciji prijete napadi koje Knopff naziva politika prava (*politics of rights*), a koji, ukoliko su uspješni, vode dominaciji liberalnog nad demokratskim dijelom, to jest svojevrstnoj liberalnoj autokraciji. Knopff politiku prava opisuje kao model u kojemu je vladavina prava divinizirana, a političko sudjelovanje građana posve marginalizirano. U tim modelima vlast ne samo da nije u rukama građana, nego se ona postupno sve više oduzima i izabranim predstavnicima i pozicionira u ruke imenovanih sudaca. Vladavina prava postaje ono što je za predliberalnu teokratsku politiku bio Bog: vrhovni transpolitički arbitar koji je iznad svih postojećih političkih podjela. Najvažniji politički sukobi razrješuju se u sudskoj sferi, pri čemu se odluke sudaca propituju u puno manjoj mjeri od odluka koje donose političari. U praksi, suci su zapravo dobro umreženi s političkom klasom, pa najčešće, pod krinkom osiguranja vladavine prava, a u suradnji s političkom klasom, osiguravaju i promoviraju neke partikularne interese.

Populizam i politika prava, iako radikalno različiti u razumijevanju prikladnog odnosa liberalnog i demokratskog segmenta, modeli su koji se međusobno „hrane” i ojačavaju te time, prema Knopffu, predstavljaju opasnost za uravnoteženo, stabilno i učinkovito, funkcioniranje liberalnih demokracija.

10 O populizmu, populističkoj demokraciji i uzrocima jačanja populističkih pokreta u suvremenoj Europi više vidjeti u: Šalaj 2012; 2013.

5. RAVNOTEŽA LIBERALNOG I DEMOKRATSKOG KOD ROBERTA DAHLA

Je li uopće moguće postići dugoročnu stabilnu ravnotežu liberalnog i demokratskog segmenta? Čini se da politolozi i politička znanost još uvijek tragaju za rješenjem koje bi uklonilo napetost između dvaju stupova suvremenih demokratskih društava.

Potvrda takve situacije može se pronaći u radovima američkog politologa Roberta Dahla, vjerojatno najvažnijeg teoretičara demokracije 20. stoljeća. Dahl u nizu svojih radova tematizira brojne važne teme demokratske teorije kao što su, primjerice, opravdanje demokracije kao najboljega mogućeg načina kolektivnog odlučivanja, političke institucije koje zahtijeva suvremena demokracija, uvjeti koji pospješuju djelotvorno funkcioniranje demokracije, kriteriji i indikatori na temelju kojih možemo procjenjivati demokratski proces itd.

Pitanjem odnosa demokracije i liberalizma sustavno se bavi u svojoj knjizi *Demokracija i njezini kritičari* (1999[1989]) u kojoj toj temi posvećuje dva poglavlja. Dahl piše da je pitanje ispravne ravnoteže liberalnog i demokratskog segmenta jedno od najvažnijih pitanja demokratske teorije, pri čemu se važan dio rasprava usredotočuje na pitanje mjere u kojoj ograničenja koja proizlaze iz postojanja individualnih prava i sloboda mogu biti nametnuta demokratskom procesu.¹¹ Već i površna analiza suvremenih političkih sustava pokazuje, navodi Dahl, kako uopće nije sporno da većine, koristeći se demokratskim procesom, ponekad nanose štetu i ugrožavaju određena prava i interese manjina. Pravo je pitanje, za Dahla, mogu li se i kako takve situacije spriječiti. Nakon pregleda literature iz demokratske teorije i analize empirijske prakse suvremenih političkih sustava, Dahl zaključuje kako niti politička teorija i politologija niti politička praksa nisu pronašle zadovoljavajući način dokidanja napetosti liberalizma i demokracije.

Analiza prakse suvremenih društava navodi Dahla na zaključak kako se, pojednostavljeno gledano, napetost liberalizma i demokracije rješava na jedan od dva moguća načina. Prvi je model ograničene demokracije ili kvazičuvarstva koji prednost daje očuvanju temeljnih sloboda i prava poje-

11 Pritom Dahl napominje kako je jedan dio problema suvremenih društava, za koje pojedini teoretičari smatraju da proizlaze iz napetosti liberalizma i demokracije, zapravo rezultat neuspjeha procesa političkog odlučivanja da udovolji demokratskim kriterijima. Drugim riječima, problem nije u napetosti liberalizma i demokracije, nego u manjku demokracije, o čemu na jednom mjestu navodi: „... rješenje možda nije u tome da se na demokratski postupak nametnu ograničenja ili da se zajamče ispravni ishodi sredstvima alternativnog i po pretpostavci manje demokratskog postupka. Rješenje bi, umjesto toga, moglo biti u tome da se poboljša rad demokratskog procesa: da ga se učini demokracičnijim” (169).

dinaca, pa je mogućnost demokratskog odlučivanja ograničena postojanjem svojevrstnih „čuvara” liberalne demokracije, najčešće institucionaliziranih u obliku ustavnih ili vrhovnih sudova koji postaju jamcem zaštite prava i sloboda. Drugi model smatra kako se određena razina narušavanja prava i interesa manjina može prihvatiti kao cijena koju treba platiti za druge prednosti demokratskog procesa. Jasno je da, iako sam Dahl ne koristi te nazive, prvi model ide u smjeru liberalne autokracije, a drugi u smjeru iliberalne demokracije.

Koji od tih dvaju modela preferira Dahl? Autor na ovo pitanje ne daje eksplicitan odgovor, prije svega zato što smatra da je, s obzirom na raznolikost socioekonomskih i političkih uvjeta suvremenih društava u koja su demokratska načela i institucije implementirane, jednoznačan odgovor nemoguć. Nužno je, smatra Dahl, voditi računa o konkretnom kontekstu unutar kojeg se pokušava razriješiti napetost. Ipak, čini se da je za Dahla ispravan put onaj koji zagovara demokratizaciju demokracije, a ne onaj koji želi njezino ograničavanje. Iako priznaje da bi bez nekih ograničenja sam demokratski proces postao proturječnim i da bi mogao voditi i do ukidanja demokracije, napominje kako bi ta ograničenja trebala biti što manja. Taj njegov stav proizlazi iz uvjerenja da demokratski proces umnogome ovisi o postojanju političke kulture koja je spremna podržati demokraciju. Dahl smatra da se demokracija u nekoj državi neće održati ako ljudi u toj državi ne budu pretežito vjerovali da je demokratski proces poželjan i ako njihovo uvjerenje ne postane ugrađeno u njihove navike, djelatnost i kulturu. Ako takva politička kultura ne postoji, slabe su šanse za dugoročan opstanak demokracije, bez obzira na ustavna i zakonska ograničenja koja mogu postojati. Demokratska politička kultura razvija se, prema Dahlu, kroz različite mehanizme, no najviše kroz direktno sudjelovanje građana u političkim procesima koji udovoljavaju demokratskim kriterijima. Stoga Dahl zaključuje: „Baš kao što individualna autonomija nužno uključuje i mogućnost pogreške i mogućnost ispravnog djelovanja, isto biva i s narodom. U onoj mjeri u kojoj je narodu oduzeta prilika za autonomno djelovanje i u kojoj nad njim vladaju čuvari, manje je vjerojatno da će razviti osjećaj odgovornosti za svoje kolektivne odluke. U mjeri u kojoj je autonoman, on ponekad može pogriješiti i postupiti nepravedno. Demokratski je proces kockanje s mogućnostima da će narod, djelujući autonomno, naučiti kako ispravno postupati” (187).

Zaključno, može se reći kako je odnos demokracije i liberalizma bio kontroverzan od samih početaka povezivanja tih dvaju segmenata. Suvremena politološka literatura, ali i aktualna politička zbivanja u demokratskim političkim poredcima, sugeriraju nam da niti politički znanstvenici niti političari još nisu osmislili model koji bi uklonio tu napetost koja proizlazi iz postojanja dvaju različitih segmenata. Liberalne demokracije

politički su poredci u kojima se kontinuirano traži kompromis između liberalnog individualizma i demokratskog kolektivizma. Možda je u toj otvorenosti potrage za najboljom ravnotežom sadržana i jedna od najvažnijih vrijednosti liberalne demokracije.

LITERATURA

- Collier, David and Levitsky, Steven. 1997. "Democracy with adjectives: conceptual innovations in comparative research". *World Politics*, 49 (3): 430–451.
- Converse, Philip. 1964. The nature of mass beliefs systems in mass publics. In: Apter, David (ed.), *Ideology and Discontent*, Free Press. London, 207–227.
- Dahl, Robert. 1999[1989]. *Demokracija i njezini kritičari*. Zagreb: Politička kultura.
- Diamond, Larry. 1999. *Developing Democracy: Toward Consolidation*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Diamond, Larry. 2002. "Thinking about hybrid regimes". *Journal of Democracy*, 13 (2): 21–35.
- Knopff, Rainer. 1998. "Populism and the Politics of Rights: The Dual Attack on Representative Democracy". *Canadian Journal of Political Science*, 31 (4): 683–705.
- Levitsky, Steven and Way, Lucan. 2002. "The Rise of Competitive Authoritarianism". *Journal of Democracy*, 13 (2): 51–65.
- Levitsky, Steven and Way, Lucan. 2010. *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Macpherson, Crawford B. 1977. *The Life and Time of Liberal Democracy*. Oxford: Oxford University Press.
- Mair, Peter. 2005. Popular Democracy and the European Polity. *European Governance Papers* (EUROGOV) No. C-05-03; dostupno na: <http://www.connex-network.org/eurogov/pdf/egp-connex-C-05-03.pdf>.
- Mair, Peter. 2013. *Ruling the Void: The Hollowing of Western Democracy*. New York & London: Verso Books.
- McClosky, Herbert. 1964. "Consensus and ideology in American politics". *American Political Science Review*, 58 (2): 361–382.
- Merkel, Wolfgang. 2011. *Transformacija političkih sustava: uvod u teoriju i empirijsko istraživanje transformacije*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Mouffe, Chantal. 2000. *The Democratic Paradox*. New York & London: Verso.
- Mouffe, Chantal. 2005. "The 'End of Politics' and the Challenge of Right-wing Populism". In: Panizza, Francisco (ed.), *Populism and the Mirror of Democracy*, Verso. London, 50–71.

- Möller, Jörgen. 2007. "The Gap between Electoral and Liberal Democracy Revisited. Some Conceptual and Empirical Clarifications". *Acta Politica*, (42): 380–400.
- Puddington, Arch. 2014. "The Democratic Leadership Gap. Freedom House"; dostupno na: <http://freedomhouse.org/report/freedom-world-2014/essay-democratic-leadership-gap#.U2oCXMu9Q5s>
- Schmitt, Carl. 2000[1926]. *The Crisis of Parliamentary Democracy*. Cambridge: MIT Press.
- Stouffer, Samuel. 1955. *Communism, Conformity and Civil Liberties*. New York: Doubleday.
- Šalaj, Berto. 2012. „Suvremeni populizam”. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 9: 21–49.
- Šalaj, Berto. 2013. „Demokracija i populizam: Doktor Jekyll i gospodin Hyde”. U: Milardović, Anđelko i Jožanc, Nikolina (ur.), *Demokracija i postdemokracija*, Pan liber. Zagreb, 129–152.
- Zakaria, Fareed. 1997. "The Rise of Illiberal Democracy". *Foreign Affairs*, 76 (6): 22–43.
- Zakaria, Fareed. 2008. *The Post-American World*. New York: Norton & Company.
- Zakaria, Fareed. 2011. *The Post-American World: Release 2.0*. New York: Norton & Company.
- Zakaria, Fareed. 2012[2003]. *Budućnost slobode: Iliberalna demokracija u zemlji i u inozemstvu*. Zagreb: Fraktura.

SUMMARY

THE FUTURE OF CONTEMPORARY SOCIETIES:
ILLIBERAL DEMOCRACIES OR LIBERAL AUTOCRACIES?

This article discusses the concept of illiberal democracy primarily through work of Fareed Zakaria but also the tension between liberalism and democracy, two key components of modern democratic political systems through the works of contemporary political science authors. The author provides an overview how the concept of illiberal democracy was accepted among other theorists and democracy researchers. The paper argues that the relationship between democracy and liberalism was controversial from the beginning of linking those two segments. Contemporary political science literature, and the current political developments in democratic societies, suggests that neither political scientists nor politicians have yet devised a model that would eliminate the tension that arises from the existence of two different segments. Liberal democracies are political regimes in which compromise between liberal individualism and democratic collectivism is continually requested.

KEY WORDS: Fareed Zakaria, liberalism, illiberal democracy.

PRIKAZI I RECENZIJE

SLOBODAN SAMARDŽIĆ,
IVANA RADIĆ MILOSAVLJEVIĆ (UR.)

EVROPSKI GRAĐANIN U VREMENU KRIZE

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Beograd,
2013, str. 247

Rasprave o smislu i transformaciji pojma građanstva u političkoj i pravnoj teoriji uvijek su aktualne. Posljednjih godina rasprava posebno uzima u obzir krizu demokracije, ali i ekonomsko posrtnje Evropske unije, što je posljedica krize njezinih ekonomskih, odnosno monetarnih temelja. Po svemu sudeći, to je navelo Slobodana Samardžića, profesora FPN-a u Beogradu, da okupi skupinu istraživača kako bi razmotrili posljedice spomenutih procesa za status građanina, ključnog subjekta moderne. Njihovi su uvidi objelodanjeni u zborniku *Evropski građanin u vremenu krize* (2013), koji je Samardžić priredio s politologinjom Ivanom Radić Milosavljević. Kako se zbornik bavi pravnim, političko-teorijskim i kulturnim implikacijama krize EU-a po status građana koji su već 'unutra', građani 'regije', premda teritorijalno pripadaju Europi, nisu privukli njihovu pozornost. Zbornik otvaraju uglavnom pravne kontroverze koje nastoje pojasniti Vesna Knežević-Predić („Institut građanstva i njegovo mjesto u pravnom poretku Evropske unije”) i Jelena Čeranić („Mjesto evropskog građanina na političkoj sceni Evropske unije”). Ti nas tekstovi, u osnovi, instruktivno uvode u pravne, pa i političke dvojbe Evropske unije koja još „nije uspjela da raskine tu snažnu vezu između fizičkog lica i države koja se zove državljanstvo, niti da se postavi na mjesto država” (Knežević-Predić, 37).

Polazište politologijskih dijelova zbornika treba tražiti u tezi o velikoj otuđenosti građana od institucija Evropske unije koja, kako pokazuje Samardžić („Evropska unija nije građansko društvo”), nema dimenziju „kontrolne javne vlasti koja izvorno pripada pojedincu-građaninu” (64). Zato on krivi političke elite koje su se odavno odlučile za tržišnu, odnosno 'konfuznu političku' integraciju, a ne „političku zajednicu demokratskog tipa”. Ne čudi stoga što dominiraju elite koje nemaju „opću reprezentativnost” (ECB, finansijski kapital...) uz „učesnike iz jakih i bogatih država članica” (67). Građani EU-a zapravo su na rubu događaja, jer nema „siste-

matski oponirajuće građanske javnosti na evropskom planu” (68). Štoviše, umjesto pojave 'evropskog građanstva' širi se, zaključuje Samardžić, proces 'opće renacionalizacije' kao „gotovo iracionalna reakcija na antikrizne mjere sve otuđenijih i sve manje vidljivih stvarnih donosioca odluka” (80).

Zapravo se može reći da od 'opće renacionalizacije' nije izuzet ni sam zbornik, jer su autori odnosno autorice prilično skloni shvaćanju da je upravo nacionalna država povlašteno mjesto politike. Zbornik ima i druge linije argumentacije, odnosno vrijedne priloge koje u ovom kratkom prikazu nažalost neću moći obuhvatiti (J. Marović, Aktivno građanstvo kao preduvjet za razvoj demokracije u EU; Ivana Radić Milosavljević, Demokracija kao pokretač europske integracije; M. Kovačević, Europski građanin i financijska kriza; M. Stupar, Jezgro i 'periferija': ideja evropskog građanina poslije Lisabonskog sporazuma; S. Ivić, Savremeni izazovi građanstvu Europske unije; S. D. Pavlović, Europski kulturni identitet: amalgam nekonzistentnih zamisli).

Kad je posrijedi teza o 'općoj renacionalizaciji', Samardžić, oslanjajući se na modernističku trijadu građanin/društvo/država, smatra da je „demokracija nezamisliva bez participacije i kontrole vlasti, a to su političke vrijednosti razvijene isključivo u okrilju moderne nacionalne države” (79). Doduše, ta trijada, zbog različitih razloga, više ne funkcionira. Bojan Kovačević to pripisuje fenomenu 'skrivenih moći' kojom je parlamentarizam u EU „stavljen u službu odvajanja sfere upravljanja od politike” (108). Problem Kovačevićeva „nevidljivog tumača istine u Europskoj uniji” (što je naslov njegova teksta) u 'regiji' je recipiran preko kritike liberalizma od strane Carla Schmitta i Franza Neumanna, teoretičara različitoga ideološkog predznaka. Oni uvjerljivo pokazuju da je liberalizam u teoriji i praksi neodvojiv od 'nevidljive moći' pa u tom smislu ne treba biti osobito iznenađen. Treba reći da je danas problem tim veći što je liberalizam redefinirao (nacionalnu) demokraciju tako što je dopušta samo onda kad ona ne dovodi u pitanje 'međunarodni demokratski poredak' (Hayek), koji je osnova uređenja Europske unije. Iako je Kovačević sklon 'renacionalizaciji', ipak ne vjeruje da je u „izgradnju Europe moguće krenuti iz početka” tako što bi građani u svojim državama davali suglasnost za prijenos ovlasti na EU (121).

Na sličnom tragu je i tekst „Nemoć građana Evropske unije” koji potpisuje Radmila Nakarada. Ona ukazuje na djelovanje tzv. transaktera koji nastaju „neoliberalnom transformacijom države” i realno dokidaju demokraciju. Ti 'transakteri' (Wedal), odnosno 'transnacionalna klasa' (Robinson) „skriveni od očiju javnosti, donose odluke koje temeljno utječu na vlade i društvo, odgovarajući samo jedni drugima” (85). Nakarada vidi rješenje u tome da se „moć, financijska i politička... 'renacionalizira' u figurativnom ali i velikim dijelom u stvarnom smislu, da bi se s potpunim legitimitetom moglo govoriti o građaninu” (95).

Sljedeća je u 'renacionalizacijskom' obratu Bogdana Koljević („Radikalna ljevica i rehabilitacija pojma evropskog građanstva”) koja otvara zanimljiv problem preobrazbe 'političkoga' i traži nosioce novih političkih stremljenja. Koljević ne dvoji da živimo promjenu epohe, odnosno paradigme „u vremenu u kojem neoliberalni konsenzus proživljava svoj kraj, i u kojem nastaju novi politički i etički obrasci” (207). Pozivajući se na Ciprasa i Žižeka, tvrdi da nova ljevica ne teži primarno uspostavi besklasnog društva, nego ukidanju „logike vladajućih i potčinjenih, kao i logike potrošačkog društva”. Čini se da se ovdje želi izbjeći poveznica s radikalizmom besklasnog društva, ali treba reći da je ukidanje 'logike vladajućih i potčinjenih' još ambiciozni cilj. Kritikom liberalnog univerzalizma („totalitističkih tendencija, koje izranjaju iz različitih euro-globalizirajućih projekata”, 210) autorica dolazi do nacionalne države koja bi trebala osigurati „lokalni karakter političkog”, odnosno afirmirati male narode. Zanimljivo je da bi epohalna preobrazba 'političkoga' išla manje-više starim modernističkim putevima („razvoj države i razvoj demokracije uzajamno su povezani procesi”). Radikalna ljevica tako zadobiva svoj subjekt upravo jačanjem neposredne demokracije, čime se više ne konstituira proletarijat nego narod „koji čuva reference na pojam građanina jednako kao što sadrži i rezonancu na pojmove države i nacije”. Taktički, taj bi se obrat, dakle, provodio reafirmacijom države, odnosno pozivom na solidarnost koja, unatoč lijepim željama, teško da bi, po ovim pretpostavkama, lagano prelazila njezine okvire. Usput, ovdje ostaje i problem definicije epohe. Ako se ona vezuje za početak i mogući kraj 'neoliberalnog konsenzusa', o čemu Koljević piše, onda je riječ o prilično kratkoj 'epohi'. Isto tako ostaje pitanje što bi bila 'epohalna promjena' ako se radi tek o „inicijativama novog prosvjetiteljskog duha koje horizontalno jačaju”.

Priču o 'općoj renacionalizaciji' možemo zaključiti tekstem Zorana Čupića „Građanstvo EU i evropske stranke – *aller retour*”. Pišući o stanju suvremenih političkih stranaka i njihovim transnacionalnim izazovima, Čupić na jednom mjestu ustvrđuje da je „prirodni lokus demokracije – nacionalna država” (149). Teorijski nije lako pokazati da je demokracija 'prirodna' vladavina koja može imati svoje 'prirodno' mjesto, pa bila to i nacionalna država. Isto vrijedi i za njezine forme, pa i njezine subjekte. Od autora u Zborniku o tome izriječkom vodi računa samo Koljević kad piše „o obnavljanju uloge javnih referenduma, ali i učešća građana u javnom životu kroz mnoštvo različitih formi...” (207). Općenito govoreći, autori ne dijele ovu tvrdnju o 'prirodnom' mjestu demokracije, nego se čini da se priklanjaju tezi da je 'renacionalizacija' dobrim dijelom posljedica aktualne krize. Time se, s jedne strane, odražava temeljni osjećaj većine građana da im je nacionalna država/demokracija jedino utočište u krizi, a s druge, ključni stav većine autora Zbornika da je nacionalna država, ako ne prirodno, onda

svakako povlašteno mjesto suvremene politike. Iako ta pozicija ima svoje nemale teorijsko-metodološke probleme, više je nego legitimna u dugoj tradiciji sporenja nacionalne države i različito definiranih pokušaja ostvarivanja europskog zajedništva.

TONČI KURSAR
*Fakultet političkih znanosti
Sveučilišta u Zagrebu*

ZORICA SIROČIĆ,
LEDA SUTLOVIĆ (UR.)

ŠIRENJE PODRUČJA POLITIČKOG – NOVI POGLEDI NA POLITIČKU PARTICIPACIJU ŽENA

Centar za ženske studije, Zagreb
2013, str. 301

Ova se knjiga nastavlja na posljednji istraživački ciklus Centra za ženske studije „Žene u hrvatskoj politici” koji se provodio 2003, 2007. i 2011. godine, te donosi niz tekstova potkrijepljenih njegovim rezultatima. Urednice Zorica Siročić i Leda Sutlović vodile su se idejom obrade teme ženske političke participacije u Hrvatskoj izvan okvira dominantnog pristupa političke znanosti, koji se fokusira na brojanu zastupljenost žena u institucionalnoj politici.

U uvodnom poglavlju, „Žene, rod i politika kao predmet istraživanja unutar političke znanosti”, urednice knjige daju pregled statusa i zastupljenosti teme roda u političkoj znanosti od njezinih početaka obilježenih „rodnim sljepilom” do današnjeg stanja, u kojemu je pitanje ženske političke participacije steklo status značajnog predmeta istraživanja. Tu transformaciju autorice promatraju iz epistemološke perspektive, s naglaskom na implikacije trenutno dominantnog pristupa temi žena, roda i politike u političkoj znanosti po samu definiciju „političkog”. Tema kojoj recentna istraživanja poklanjaju najviše pozornosti jest participacija žena u institucionaliziranoj politici (političkim strankama, parlamentima i vladama), uglavnom mjerena kvantitativnim metodama. Autorice naglašavaju kako se na taj način otvorio pristup glavnim tokovima političke znanosti, no ujedno se zapostavio niz relevantnih aspekata političke participacije, što vrijedi kako za stranu, tako i za domaću literaturu. Stoga je knjiga uređena s ciljem proširivanja teme političke participacije žena na zanemarena područja, poput rodne podjele rada kao prepreke ravnopravnom sudjelovanju žena u politici, uloge javnih politika u zaštiti rodne ravnopravnosti, političkog djelovanja unutar civilnog društva, pitanja ženskoga političkog predstavnštva i uloge medija u reprezentaciji ženskoga političkog djelovanja.

U poglavlju „Od brige za obitelj do vođenja države: rodna podjela rada kao prepreka političkoj participaciji žena” autorice (urednice Zorica Siročić i Leda Sutlović) kreću od podatka da u Hrvatskoj, unatoč propi-

sanoj kvoti za žene na izbornim listama od 40%, stvarna zastupljenost žena u saboru iznosi 20%, te ističu nužnost analize socio-ekonomskih prepreka ženskoj političkoj participaciji koja bi ukazala na dublje probleme od puke numeričke (ne)jednakosti žena i muškaraca u političkim institucijama. S osnovnom tezom o presudnoj uvjetovanosti političke participacije žena ekonomskom nejednakošću, autorice navode osnovne čimbenike koji su tijekom tranzicije u Hrvatskoj utjecali na nedovoljan društveni i politički angažman žena, kao i na njihovu općenitu marginaliziranost na brojnim drugim područjima. Pritom je naglasak na ekonomskim čimbenicima poput slabijeg pristupa resursima i različitim ograničenja zbog kojih žene imaju manje vremena za politiku, poput kućanskog rada i brige o djeci i starijima, no osim toga se naglašavaju i ideološki čimbenici koji utječu na percepciju politike kao „muškog posla” i time ženama otežavaju pristup politici. Autorice upozoravaju na neodrživost podjele na tzv. javnu i privatnu sferu, u kojoj je potonja depolitizirana i rijetko nalazi svoje mjesto u političkoj i ekonomskoj teoriji, te to pokušavaju ispraviti stavljanjem političko-ekonomskog pojma društvene reprodukcije u srž svoje analize. Također, ukazuje se na potpuni izostanak pitanja rada i uvjeta rada iz fokusa političke znanosti. Analizom promjena na tim područjima tijekom hrvatske tranzicije, u uvjetima sve lošijeg životnog standarda i slabljenja socijalnih prava, autorice pokazuju da su radni uvjeti, visoka nezaposlenost žena, nesigurni i potplaćeni poslovi, te odgovornost za kućanstvo i obitelj glavne prepreke izražavanju političke slobode i angažmana žena. Autorice u ovom poglavlju također ističu činjenicu da je polje političke moći suženo na osobe višega socio-ekonomskog statusa i upozoravaju na nužnost promatranja problematike nedovoljne zastupljenosti žena u politici kao problem klasne, a ne samo rodne nejednakosti. Taj pristup nudi vrlo korisne smjernice ne samo za proučavanje zastupljenosti žena u institucionaliziranoj politici, nego i za razumijevanje materijalnih preduvjeta političke participacije žena koji bi trebali odrediti i samu definiciju „ženskog interesa”. Međutim, ekonomski čimbenici ženske političke participacije osjetno su manje tematski zastupljeni u ostalim poglavljima knjige.

Rad „Rodno osviještena politika – utjecaj na feminističku teoriju i praksu” Paule Zore bavi se konceptom rodno osviještene politike (*gender mainstreaming*) i njegovom kritikom. Rodno osviještena politika je strategija postizanja ravnopravnosti kroz uvođenje rodne perspektive na svim razinama kreiranja javnih politika. Poglavlje prati nastanak rodno osviještene politike i pokušava utvrditi je li ona doista utjecala na „pacifikaciju” i depolitizaciju feminizma, kao što tvrde kritičari tog koncepta. Autorica nastoji pokazati zbog čega se ta strategija pokazala slabo učinkovitom, no pritom analiza uglavnom ostaje na razini teorijskih koncepata koji djeluju

vrlo dekontekstualizirano i tek se u zaključku sugerira smjer istraživanja koji bi mogao objasniti uzroke neuspješne implementacije rodno osviještene politike u Hrvatskoj.

U poglavlju „Žene i političko predstavništvo u Hrvatskoj: slučaj zakonskog reguliranja medicinski pomognute oplodnje” Nikolina Jožanc ilustrira problem ženskoga političkog predstavništva. Umjesto konceptata deskriptivnog ili supstantivnog predstavništva, autorica se odlučuje za teorijski koncept surogatnog predstavništva, prema kojemu predstavnici nemaju direktnu izbornu odgovornost prema birači(ca)ma koje zastupaju, ali djeluju u ime njihovih interesa. Praćenjem udjela zastupnica u saborskim raspravama o medicinski pomognutoj oplodnji, autorica utvrđuje veći angažman žena i zaključuje da je moguće tvrditi kako je postojao zajednički ženski interes. Vodeća perspektiva, koje su same zastupnice isticale u raspravi, bila je perspektiva prava i interesa žena, te autorica zaključuje kako je barem u nekim slučajevima moguće očekivati da će zastupnice u Saboru predstavljati žene i njihove interese, no ipak bi bilo zanimljivo vidjeti rezultate slične analize o pitanju angažmana ženskih političarki glede drugih aspekata „ženskih” interesa poput ekonomske jednakosti ili socijalnih prava.

U poglavlju „(Pred)izborne kampanje ženskih i feminističkih organizacija” Tajana Broz analizira zagovaračke aktivnosti pred parlamentarne izbore koje su provodile ženske i feminističke organizacije civilnog društva od 2000. do 2011. godine u Hrvatskoj, fokusirajući se na zagovarački fokus i metode korištene tijekom kampanja. Autoričina je analiza ustanovila neke pozitivne promjene u 2000-im godinama u odnosu na prethodno razdoblje, no ipak je glavni zaključak kako se zahtjevi ženskih i feminističkih organizacija prema političkim strankama ne uvažavaju, te kako stranke ne shvaćaju svoju posredničku ulogu u obnašanju vlasti.

Helena Popović i Josip Šipić u poglavlju „Žene i izbori: između 'glasa' medija i 'glasa' političkih akterki” bave se rodnom stereotipizacijom putem analize diskursa na uzorku novinarskih intervjua sa stranačkim kandidatkinjama i kandidatima tijekom kampanja za hrvatske parlamentarne izbore 2003, 2007. i 2011. godine. Rezultati upućuju, unatoč donekle spekulativnoj interpretaciji, na smještanje žena u rodno stereotipne okvire u diskursnim praksama medija i samih kandidatkinja koje na različite načine podliježu stereotipima o ženama kao nedovoljno adekvatnima za ravnopravno sudjelovanje u politici s muškarcima.

Posljednje poglavlje „Žene u hrvatskoj politici: desetljeće istraživanja stavova građana i građanki” potpisuje Marjeta Šinko, te donosi rezultate istraživanja koje se provodilo prije svakih parlamentarnih izbora u razdoblju od osam godina (2003–2011), a ispitivalo je vrijednosti, percepcije i znanja o ženskoj političkoj participaciji, diskriminaciji žena, te položaju

žena u Hrvatskoj općenito. Rezultati potvrđuju pretpostavke o spolnim razlikama u percepciji postojanja diskriminacije žena, pri čemu se najdiskriminativnijim čimbenicima smatraju dvostruko opterećenje žena, te lošija mogućnost zapošljavanja i napredovanja na poslu. Većina ispitanika/ica smatra da u hrvatskoj politici ne sudjeluje dovoljno žena, i slaže se s nužnošću njihove veće participacije, no ne vide institucionalnu politiku kao odviše utjecajnu za poboljšanje statusa žena. Zanimljivo je što većina ispitanika/ica, bez obzira na spol, ne smatra da žene imaju različite političke interese od muškaraca, no smatraju da postoje specifična „ženska pitanja” koja zahtijevaju politička rješenja – za većinu ispitanika to su razlike u plaćama i nasilje nad ženama. Autorica navodi i da rezultati posljednjeg ciklusa istraživanja (iz 2011. godine) upućuju na zabrinjavajući povratak na rodno neosvještenije vrijednosti i stajališta u usporedbi s ranijim ciklusima. Među najvažnijim je, ali i obeshrabrujućim rezultatima, i onaj o povećanju udjela žena u kategoriji onih koji se bave kućanskim poslovima 60 sati tjedno i više: 2007. u toj se kategoriji nalazilo 10% žena, a 2011. taj se udio dvostruko povećao, odnosno dostigao 20%. Stoga neki rezultati ovih istraživanja služe i kao odlična ilustracija problema materijalnih prepreka političkoj participaciji kojima su se bavile urednice u prvom poglavlju knjige.

Unatoč naznačenoj namjeri izlaska iz dominantnoga analitičkog okvira koji problem nedovoljne ženske političke participacije kvantificira i sužava na područje institucionalne politike, područje političkog je i u ovoj knjizi uglavnom shvaćeno kao područje političkih stranaka i parlamenata, a analize ideoloških prepreka rodnoj ravnopravnosti zasjenile su važnost u uvodu naznačenih ekonomskih faktora. Osim toga, fokus na žene u politici povremeno djeluje dekontekstualizirano, odnosno lišeno razmatranja problema predstavništva u suvremenim demokracijama općenito, kao i razmatranja posljedica rastućih društvenih nejednakosti na političko predstavništvo kako žena tako i muškaraca. Također, pitanje predstavljenosti „ženskog interesa” sudjelovanjem žena u politici u svjetlu iznesenih činjenica o nemogućnosti „homogeniziranja” stavova političarki o pitanju velike većine tema ostaje upitnim i nedovoljno kritički obrađenim. No zasebno gledano, svako poglavlje donosi vrijedne uvide u različite aspekte političke participacije žena, a podatci istraživanja iznesenih u knjizi predstavljaju velik doprinos ovoj, dosad iznimno rijetko istraživanoj temi u domaćem kontekstu.

DORA LEVAČIĆ
*Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu*

DEJAN JOVIĆ (UR.)

LIBERALNE TEORIJE MEĐUNARODNIH ODNOSA

Političke analize, Zagreb

2014, str. 338

Zbornik radova *Liberalne teorije međunarodnih odnosa* drugi je u seriji zbornika koji se bave teorijom međunarodnih odnosa, odnosno onim što se naziva *IR theory*. Kao što u Predgovoru (7) ističe urednik zbornika prof. dr sc. Dejan Jović, cijela je edicija, pa tako i ovaj zbornik, bila potrebna zbog očitog manjka kvalitetne i relevantne literature o teoriji međunarodnih odnosa. Nastavak je to dugotrajne boljke hrvatske političke znanosti, koja se polagano ispravlja izdavanjem izvornih ili prevedenih udžbenika, zbornika, leksikona, pojmovnika i monografija o temeljnim disciplinama i poddisciplinama političke znanosti. Zbornik se sastoji od Predgovora, dvanaest radova znanstvenika iz Hrvatske i inozemstva, od doktoranada i asistenata, do redovitih profesora i profesorica, čime se ostvarila širina u znanjima, pristupima i perspektivama, što je zbornik učinilo kvalitetnijim. Na samom kraju zbornika nalaze se bilješke o autorima te kazalo imena.

Prvi rad „Liberalizam u međunarodnim odnosima: teorija i praksa”, autora Dejana Jovića, uvodni je pregled postavki liberalizma, odnosno liberalne škole mišljenja u međunarodnim odnosima. Rad počinje referiranjem na postavke realističke škole međunarodnih odnosa, jer, kao što ističe Jović (16), ne možemo razumjeti liberalizam bez konzervativizma (koji je temelj realističke škole), ni obratno, budući da upravo korištenjem svoga pandana jednostavnije definiraju sebe. Jović pojašnjava i vezu između liberalizma kao političkoteorijskog okvira, odnosno ideologije, i liberalne škole proučavanja međunarodnih odnosa. Ključna je poveznica u promatranju pitanja slobode, koju liberalna škola preuzima iz liberalizma, proširujući je na slobodu naroda, odnosno država (30), do konačne slobode koja se očituje u samoodređenju. Uz pitanje slobode, Jović kao nužan element liberalizma ističe i pojam pluralnosti, vežući ta dva pojma unutar koncepta multikulturalizma (49), kao temelja globalističkih i pluralističkih tumačenja prava pojedinaca i odnosa pojedinaca i država. Uvođenjem multi-

kulturalizma kao referentne točke, liberalni teoretičari ističu nadrastanje ideje nacionalne države kao jedine jedinice analize u međunarodnim odnosima, te okretanje drugim političkim akterima, poput globalnoga civilnog društva, međunarodnih organizacija i novih političkih sustava poput Europske unije.

U radu Petra Popovića „Sporni Kant: dvojbene interpretacije Kanta u teorijama međunarodnih odnosa”, autor se osvrće na upitnost gotovo univerzalnog stava o liberalnim zasadama Kantova djela *Prema vječnom miru*. Kantovo je djelo ključno polazište izučavanja koncepta mira u međunarodnim odnosima te položaja (nacionalne) države u međunarodnom sustavu. No, kao što ističe autor (57 i dr.), u korpusu znanja međunarodnih odnosa Kant zauzima problematično mjesto, zbog izostanka sustava ili koherentno razvijene škole mišljenja, odnosno koncentriranja na kozmopolitizam a ignoriranje odnosa suverenih država u međunarodnom prostoru. Taj nedostatak u Kantovoj misli autor objašnjava slabošću analitičara, koji su ovo Kantovo djelo proučavali izolirano od ostatka njegova opusa. Tek kad se *Prema vječnom miru* stavi u kontekst ostatka Kantova znanstveno-teorijskoga doprinosa, može se razumjeti njegova bit – kritičko mišljenje, kao potka. Kao što zaključuje Popović (75), Kanta ne bi trebalo čitati kroz interpretacije njegove misli od strane drugih autora, nego kroz dubinsko analiziranje njegova cjelokupnog opusa, koji ukazuje na pravnu bit Kantove teorije.

Borna Zgurić se, svojim radom „Immanuel Kant, teorija demokratskog mira i vanjska politika SAD-a”, nastavlja na Popovićev rad, daljnjom interpretacijom Kantove misli, odnosno kritičkim revaloriziranjem njegove teorije demokratskog mira. Nakon što u početku svog rada Zgurić ukratko analizira teoriju demokratskog mira, u drugom dijelu primjenjuje tu analizu na primjer vanjske politike SAD-a, odnosno američke intervencije u Afganistanu i Iraku početkom 21. stoljeća. Time se želi pokazati da ratovi koje je vodio SAD nisu proizašli (samo) iz zasada realističke škole, nego da i postavke liberalne škole mogu dati plauzibilna objašnjenja tih povijesnih događaja (80). Zgurić analizira predsjedničku retoriku nekolicine američkih predsjednika, koji predstavljaju ključne aktere u vanjskoj politici SAD-a, te zaključuje da se elementi teorije demokratskog mira mogu pronaći u svim analiziranim slučajevima. Pitanje, s kojima svoj rad autor zaključuje, povezano je sa zabrinutošću o održivosti teorije demokratskog mira kao mehanizma uređenja međunarodnih odnosa u vremenima slabljenja SAD-a, te uravnoteživanja snaga između te supersile i rastuće regionalne sile – Kine.

Rad „Woodrow Wilson i ideja liberalizma” autorice Livije Kardum logičan je nastavak na prethodni tekst, budući da se temelji na ideji da upravo Woodrow Wilson mijenja pristup SAD-a svjetskim zbivanjima i

to na zasadama Kantove teorije. Kardum objašnjava povijesne društvene, ekonomske i političke okolnosti koje su dovele do širenja progresivnih, antiizolacionističkih ideja, te do političkog uspona Wilsona u osvit Prvoga svjetskog rata. Promijenjene okolnosti vodile su praktičnim promjenama američke vanjske politike u smjeru smanjenja interveniranja u karipske i latinskoameričke države, te prihvatanja ideje panamerikanizma (119). Promjena kulminira ulaskom SAD-a u Prvi svjetski rat, čime se napušta dugotrajna politika američkog izolacionizma. Ta je promjena zapečaćena usvajanjem Wilsonovih 14 točaka, kao političkog manifesta svih potlačenih naroda u svijetu. Kardum zaključuje da je, unatoč kasnijim neuspjesima Wilsona oko suzbijanja tajne diplomacije kao mehanizma djelovanja u međunarodnim odnosima te djelomičnog povratka u fazu izolacije, odbijanjem Kongresa da ratificira ulazak SAD-a u Ligu naroda, Wilson umnogome zaslužan za redefiniranje položaja SAD-a u globalnim odnosima, što ga čini jednim od najvećih američkih predsjednika (139).

Žaklina Novičić, radom pod naslovom „Komercijalni liberalizam”, objašnjava jednu od suvremenih teza globalnih političkih i ekonomskih odnosa. Naime, globalizacija se krajem 20. stoljeća branila tezom da će ekonomskom liberalizacijom i otvaranjem gospodarstava autoritarnih i totalitarnih država zapadnim ekonomskim utjecajima doći do širenja političke liberalizacije. Odnosno, kako to ističe autorica (141), komercijalni liberalizam objašnjava vezu trgovine i mira. Novičić ukazuje na antičke zasade ove suvremene teze – u idejama Plutarha, primjerice – koja se potom nastavlja u misli srednjovjekovnih teoretičara, poput Montesquieua. Suvremena interpretacija povezanosti trgovine i mira temelji se na nekoliko čimbenika koji se međusobno prožimaju i nadopunjuju. Prvi je ekonomski čimbenik, koji se temelji na ideji da trgovina donosi dobit svim stranama, pa bi radikalno ponašanje bilo koje strane ugrozilo trgovinu i proizvelo troškove svima. Sociološki argument ističe važnost kontakta kao nusproizvoda povećanja razmjene među pojedincima. Rast kontakta s drug(ačij)ima vodi rastu tolerancije koja pozitivno djeluje na uspostavu i očuvanje mira. Politički argument temelji se na efektu prelijevanja, odnosno ističe da će povećana trgovinska razmjena voditi uspostavljanju bliskijih odnosa i u drugim poljima djelovanja, uključujući i bliskiju političku suradnju. Europska je unija očit primjer uspjeha tog argumenta. Autorica u drugom dijelu rada prikazuje kritike komercijalnog liberalizma, te pravilno ističe da je upitna ova pozitivna interpretacija utjecaja ekonomije na politiku, te da je uzročno-posljedične veze u toj sferi teško jasno protumačiti.

Tekst pod naslovom „Uzajamno osigurano ekonomsko uništenje: liberalizam i odnosi SAD-a i NR Kine u 21. veku” upućuje na važnost uključivanja liberalne škole mišljenja u interpretaciju (budućih) antagonističkih odnosa između SAD-a i Kine. Nakon početne analize različitih pravaca

liberalne teorije međunarodnih odnosa, autor se koncentrira na ekonomski liberalizam, koji mu služi kao polazište analize i interpretiranja odnosa dviju svjetskih sila. Analiza se temelji na razumijevanju međusobnog odnosa SAD-a i Kine kroz njihovu ekonomsku suradnju koja, po mnogim (u načelu konzervativnim) analitičarima, neće nužno voditi *win-win* situaciji, nego će, temeljem igre nultog zbroja, donositi koristi samo jednoj strani, što u konačnici može rezultirati sukobom (175). Trenutačni odnos snaga vodi zaključku o postojanju tzv. hladnjikavog rata (*cool war*), budući da, s jedne strane, postoji ekonomska suradnja a, s druge, političko suprotstavljanje koje se manifestira u kineskom korištenju moći u bliskom susjedstvu, te u američkim odgovorima kroz stvaranje svojevrsnog obruča oko Kine putem savezništava s njezinim susjedima.

Marina Ilić u radu „Liberalni intergovernmentalizam: nove teze za istraživanje evropskih integracija” pojašnjava postavke jedne od najutjecajnijih teorija europskoga integracijskog procesa. Liberalni je intergovernmentalizam nastao kao kritika i pojašnjenje neuspjeha (neo)funkcionalističkog pristupa, koji je objašnjavao uspon Europske unije kao nezaustavljiv modernizacijski proces koji je vodio slabljenju nacionalnih država i jačanju nadnacionalnih institucija. Ilić ističe da se korištenjem liberalnog intergovernmentalizma cjelokupna europska integracija može objasniti kao aktivnost nacionalnih država u kojoj one formiraju preferencije, pregovaraju s drugim državama kako bi pomirile suprotstavljene preferencije, a onda uspostavljaju nadnacionalne institucije koje će koristiti kako bi se preferencije lakše ispunile. Ta treća aktivnost ključ je, prema autorici, za nedaće koje muče Europsku uniju, ponajprije za demokratski deficit. Budući da su nadnacionalne institucije (a time i bruxelleska administracija) samo alati u rukama nacionalnih država kojima se ispunjavaju njihove preferencije, one ne mogu biti samostalni behemoti koji svojim nekontroliranim djelovanjem ugrožavaju temelje demokracije u državama članicama.

Senada Šelo Šabić tekstem „Liberalni internacionalizam danas” povezuje pitanje obrane slobode pojedinca i međunarodne sfere djelovanja. Liberalnim se internacionalizmom, stoga, opravdava aktivističko djelovanje država, međunarodnih organizacija i ostalih globalnih i regionalnih aktera s ciljem obrane ljudskih prava u svijetu. Konačan cilj može se vidjeti u poticanju reformi koje bi vodile uspostavi liberalnih demokracija diljem svijeta i posljedičnom osiguranju mira (204). Šelo Šabić ističe da je glavno oruđe u globalnoj obrani ljudskih sloboda humanitarna intervencija, kao opravdanje intervencije jedne ili više država u aktivnosti druge države, ako su te aktivnosti usmjerene na kršenje ljudskih prava. No, osim „ratnog” elementa, liberalni intervencionizam razvija i cijelu paletu „mirnodopskih” oruđa kojima se nastoji osigurati mir, ojačati mir i, u konačnici, očuvati mir. Autorica tekst zaključuje analizom korištenja liberalnog intervencio-

nizma u slučaju Bosne i Hercegovine, čime daje dodatan doprinos razumijevanju kompleksne situacije i povijesnih okolnosti pod kojima se razvila nama susjedna država.

Tekstom „Liberalna teorija međunarodnih odnosa i ideal kolektivne sigurnosti: teorijska analiza” autor, Gordan Ivo Lazović, propituje odnos idealističkih teorijskih postavki liberalne teorije i praktičnih (ne)uspjeha u osiguranju svjetskog mira. Autor ističe ključne sastavnice liberalne teorije međunarodnih odnosa – racionalizam, univerzalizam, slobodno tržište, optimističku antropologiju, interdependenciju (međuovisnost), institucionalizam – te se njima u nastavku rada koristi kako bi objasnio postizanje kolektivne sigurnosti, kao liberalnog ideala u međunarodnim odnosima. Uzevši sve navedeno u obzir, Lazović zaključuje da do diskrepancije dolazi zbog raskoraka između idealističke prirode liberalne teorije i konkretnih, praktičnih, motiva koji vode međunarodno djelovanje nacionalnih država (265).

Filip Ejodus, u radu „Dometi i ograničenja liberalnih teorija međunarodne bezbednosti”, nastavlja propitivanje uloge liberalne teorije u razumijevanju postizanja sigurnosnih ciljeva na međunarodnoj razini. Navodeći postavke na kojima su se temeljili prethodni radovi – poput mjesta Kantove misli u liberalnoj teoriji, odnosa trgovine i međunarodnih (sigurnosnih) odnosa, institucionalizacije međunarodne suradnje – autor ističe njihovu važnost u rješavanju sigurnosnih izazova, kroz smanjenje učestalosti korištenja sile (280). Ejodus rad zaključuje propitivanjem uloge povratka multipolarnog svijeta na porast (ili smanjenje) broja liberalnih demokracija, te na izgradnju i reformu međunarodne sigurnosne arhitekture, pokazujući da ideja liberalne teorije o stalnu napredovanju međunarodnih odnosa ka sve većem i raširenijem miru nužno ne mora imati pokriće.

U radu Bože Kovačevića „Je li moguć novi kompromis ukorijenjenog liberalizma?” detaljnije se objašnjava uspješnost ukorijenjenog liberalizma, kao tipa liberalne misli koja se nalazi između socijalnog liberalizma i neoliberalizma, a koja je obilježavala razdoblje od kraja Drugoga svjetskog rata, do raspada brettonwoodskog sustava sedamdesetih godina 20. stoljeća. Globalizacija se vidi kao ključna ugroza zasada ukorijenjenog liberalizma, dok je rješenje, prema nekim autorima, pomiriti zahtjeve koje pred države postavlja washingtonski konsenzus, s idealima održivog razvoja, koji u međunarodne odnose iznova uvodi vrijednosna pitanja (291). Da je potrebno vratiti se idejama ukorijenjenog liberalizma autor pronalazi u sve većim problemima koje uzrokuje neoliberalizam, a koji se očituju u smanjenju potpore slobodnoj trgovini, pretvaranju demokracije u vrijednosno i sadržajno ispražnjene rituale (tzv. demokracija niskog intenziteta), te sve većem otporu transnacionalnoj suradnji. Sve to, uz povratak idealima klasičnog liberalizma, koji zagovara neoliberalna misao, može voditi refeu-

dalizaciji (globalnog) društva, u kojem vlada načelo podijeljene lojalnosti preklapajućim hijerarhijama i autoritetima (304) – dakle onomu protiv čega se izvorna liberalna misao borila u srednjemu vijeku.

Posljednji rad u zborniku, „Postliberalni svet?“, autora Predraga Simića, postavlja pitanje o granicama liberalnih dosega u formiranju međunarodnih odnosa, odnosno o položaju ključnih aktera u vremenima različitih kompleksnih ekonomskih, političkih i širih društvenih problema. Ako je liberalni hegemonizam završio, ili je na izdisaju, postavlja se pitanje što će ga zamijeniti, te kakvu će ulogu u tom procesu pada i nove izgradnje imati akteri poput Kine, SAD-a, Rusije, pa možda i Europske unije. Autor analizira Obaminu doktrinu, program aktivizma američke administracije u međunarodnim odnosima, kojemu je jedan od ciljeva bilo popravljjanje narušenog ugleda SAD-a u mnogim krajevima svijeta, uz resetiranje odnosa s antagonističkim silama poput Irana i Rusije i unapređivanje odnosa s Kinom. Tako formirana doktrina usmjerena je prije svega na učvršćivanje poljuljanih temelja američkog projekta izgradnje međunarodnih odnosa na liberalnim osnovama, te nošenje s izazovima nestajućega unipolarnog svijeta (326). Ako je SAD jedini mehanizam očuvanja liberalnog poretka, autor se zaključno pita, znači li potencijalno nastupanje postameričkog svijeta ujedno i dolazak postliberalnog svijeta. Trenutačna iskustva iliberalnih tendencija u državama poput Rusije, Turske i Mađarske, čini se, daju potvrđan odgovor na to pitanje. Preostaje vidjeti hoće li ti lokalni primjeri poslužiti kao uzorak za šire, regionalne ili globalne primjere.

Zbornik radova *Liberalne teorije međunarodnih odnosa* okuplja vjerojatno najbolje znanstvenike koji se bave međunarodnim odnosima u Hrvatskoj i Srbiji te predstavlja, u manjoj ili većoj mjeri, uokviren pregled teorijskih postavki liberalne teorije u međunarodnim odnosima, glavnih aktera i procesa koji su liberalnu teoriju uspostavili kao nezaobilazan element proučavanja međunarodnih odnosa i izazova s kojima se zagovornici te teorije suočavaju u promijenjenim međunarodnim okolnostima. Osim toga, zbornik se ne ustručava u pregled uključiti i kritičke tekstove koji dovode u pitanje, odnosno revaloriziraju, neke od uvriježenih kanona liberalne škole. S obzirom na to, kao i na izostanak sličnog materijala na hrvatskom jeziku u prošlosti, valja istaknuti da *Liberalne teorije međunarodnih odnosa* predstavljaju važno štivo za sve one koji se profesionalno i znanstveno bave pitanjem međunarodnih odnosa, kao i za onaj dio stručne javnosti koji je zainteresiran za pitanja politike na globalnoj razini.

DARIO ČEPO
Pravni fakultet
Sveučilišta u Zagrebu

ADRIANA ZAHARIJEVIĆ

KO JE POJEDINAC?

GENEALOŠKO PROPITIVANJE IDEJE GRAĐANINA

Karpos, Beograd

2014, str. 333

Adriana Zaharijević je svoju drugu knjigu *Ko je pojedinac? Genealoško propitivanje ideje građanina*, priređenu doktorsku disertaciju odbranenu na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu, pisala u formi *prevođenja* jedne epohe, priznajući da se vodila gotovo naivnim pitanjima poput onog „kako je moguća nejednakost među ljudima” i odgovarajući na ista praćenjem dinamike formiranja institucije građanstva ograničivši se vremenski na 19. vek i prostorno na Ujedinjeno Kraljevstvo.

Ko je pojedinac? je zanimljiva, bogata i dobro promišljena knjiga koja se čita poput romana i kroz koju prolazi plejada likova – od ljudi, „malih” ljudi, preko anđela doma, prostitutki, usedelica, sifražetkinja, pa do Džeka Trboseka. Prema priznanju autorke, tekst je hibridna tvorevina i ogled iz kritičke istorije mišljenja koja, fukoovski, za cilj ima da pokaže šta subjekt mora da bude da bi bio legitiman subjekt znanja. Ovakav interdisciplinarni poduhvat je uvek rizičan ali ovde gotovo neophodan pošto nije reč samo o ličnom izboru autorke pri opiranju akademskim zahtevima za specifikacijom i fragmentacijom tema, već je stvar u težnji da se povežu istorija političkih ideja sa proizvodnjom znanja i činjenica i stvarnim istorijskim razvojem.

Knjiga ima uvod, pet poglavlja i završno poglavlje koje nema klasičnu ulogu zaključka. U prvom poglavlju (*Transformacija političkog*) autorka se bavi transformacijom opsega delovanja države koja pre stupanja kraljice Viktorije na presto gotovo da se uopšte nije brinula o svojim podanicima van okvira levijatanskog modela suverena zainteresovanog za pitanja rata i pravde. Izmenjene društvene okolnosti vode ka transformaciji države u pravcu staranja o životu podanika. Za ovu dopunu nužne su (moralne) reforme, za koje su nužne tehnike upravljanja i regulisanja života, a za njih su opet potrebna znanja o pojedinačnim životima. Zbog toga uloga znanja i proizvodnje znanja – sistematizacije, kategorizacije, hijerarhizacije vrednosti i normi – igra tako značajnu ulogu u ovoj knjizi. U mnogo-

brojnim efektivnim primerima Zaharijević pokazuje rad i posledice ovakve proizvodnje znanja i načina na koji je ono stavljeno u službu poboljšanja života i istovremeno upravljanja životom. Sa transformacijom političkog postepeno se javlja i potreba za redefinisanjem predstavljanja – od virtuelnog, fiktivnog predstavljanja pojedinačnog u *commonwealth*-u, ka predstavljanju interesa pojedinaca koji su u stanju da sami procenjuju vlastiti interes i tako doprinose sreći najvećeg broja. Ko su pojedinci? Prema Zaharijević, pojedinci su srednja klasa, ili rečima lorda Brogama, stotinu hiljada poštovanja dostojnih osoba koje to jesu pre svega zato što vredno rade i proizvode.

U drugom se poglavlju (*Ljudi i 'mali ljudi'*) detaljnije razlaže ideja o pojedincu. Pravo na bivanje pojedinca dobilo je političku potvrdu kao pravo građanstva radikalnom reformom, a pojedinac se umesto putem krvi sada utvrđuje principom usavršivosti. Mogućnost usavršivosti počiva na moći vlasništva nad sobom, svojim interesima i poslovima. Načelno, svako može da bude bolji nego što jeste. Međutim, Zaharijević tvrdi da je ustanovljenje pojedinaca moguće upravo zbog neegalitarnosti upisane u mogućnost usavršivosti. Budući da se klasa shvata pre svega kao (ne)mogućnost pripadanja klasi „idealnih modernih građana”, radnička klasa se konstruiše iz dominantnog javnog diskursa srednje klase koja sebe vidi kao opštu javnost. U tom smislu dolazi do prvog stepenovanja ljudskosti, te Zaharijević to terminološki pokazuje nazivajući radničku klasu klasom „malih” ljudi koju pre prelaska u klasu pojedinaca karakteriše nesposobnost za činjenje. Pošto sistemu i napretku uopšte štete nesposobni da se o sebi staraju, javljaju se zahtevi da se država ne meša u delovanje onih sposobnih, i da se stara o onima nesposobnim, čime se objašnjava naizgled paradoksalna tvrdnja o paralelnom delovanju *laissez-faire* sistema i širenju državnog aparata kroz starateljsku državu.

U trećem poglavlju (*Sistem privatnog i javnog*) se okvir u kojem je moguća distribucija prava na zvanje pojedincem određuje kao sistem privatnog i javnog. Njega karakteriše procesualnost i pokretljivost koja važi i za kapitalizam i državu. Privedno nevidljivo središte tog sistema koji normira rad načela usavršivosti je pojedinac, te je u tom smislu srednja klasa regulativni ideal i svi budući pojedinci moraju se socijalizovati u skladu sa tim idealom. Stvarnim pojedincima se postajalo postepeno, kroz šest reformskih zakona, ali je šire polje reforme podrazumevalo dva paralelna procesa – proizvodnju normi, koje određuju poziciju pojedinca, i proizvodnju znanja o ne-pojedincima, koje se konsolidacijom pretvara u činjenice. Tvrdnja nije samo da je naknadno upisivanje klase, pola ili rase u apstraktum, praznu formu pojedinca, problematično u liberalnom određenju pojedinca, već da ta kategorija od početka nije prazno mesto kako se misli. Rad te navodne beline, regulativne nevidljivosti pojedinca,

deluje tako da se obeležene kategorije unutar tzv. apstraktuma još snažnije pokažu u svojoj obeleženosti i utvrđuju kao entiteti umesto kao pojedinci: klasa je zato radnička klasa, rasa je neevropska rasa, pol je uvek ženski pol. Sve to doprinosi nesrećnom definisanju raznih vrsta isključivosti kao među sobom različitih.

U četvrtom poglavlju 'Čovek' i žena odgovara se na pitanje kako su žene postale pol. Možda najznačajniji deo knjige koji ukazuje na komplementarnost moralnosti doma i tržišta u viktorijskoj Velikoj Britaniji posvećen je ideologiji domaćinstva koja razdvaja dom i radno mesto. Moderne građane konstituiše pravo na privatnost i mestu žena u toj privatnosti se posvećuje značajna pažnja. Žene srednje klase ostaju u tvrđavi privatnosti – one su privatnost – i kao domaćice su centralne u održavanju ideologije domaćinstva. Da bi se mali ljudi pretvorili u pojedince, nužna je socijalizacija radničke u srednju klasu i zatvaranje žena radničke klase koje rade u privatnost gde se bave emotivnim radom. Pošto su žene srednje klase, anđeli doma, izdržavane, predstavljene su samo virtuelno kao deo privatnosti vlasnika privatnosti. Žene su kao pol konstruisane kao aseksualne i sa moralnošću kojoj je prirodno da se bavi drugima. One koje od toga odstupaju su obespeljene (*unsexed*).

Adriana Zaharijević prati proces transformacije entiteta klase i pola u pojedince uz propitivanje konačnih granica te transformacije, posebno kada je reč o ženama za koje tvrdi da nikada nisu postale pojedinci već eventualno pojedinke. Poslednje poglavlje (*Pojedinka*) razotkriva okolnosti pojave feminističkog pokreta, odnosno zahteve za pravom glasa žena i pojavu obespeljenih žena. U tom smislu, zanimljiv je kontrast između obespeljenih prostitutki koje su antiteza pojedinca jer kao javne, svačije, ne mogu biti privatnost, i sifražetkinja koje moralnost doma prevode u žensku politiku. Prva strategija traženja prava glasa za imućne neudate žene koje treba posmatrati kao personifikaciju imovine koju poseduju nije uspela. Tako je došlo do druge strategije – ako se pol nije mogao apstrahovati, mogao se redefinirati i naglasiti insistiranjem na formulaciji ženske politike kao one koja se tiče društvenog materinstva, odnosno jeste samo filantropski dodatak muškoj politici. Takva politika, mada vodi ka nekakvom prostoru delovanja za žene srednje klase i nekakvoj zaštiti za žene radničke klase, ne ukida polnu podelu rada i nastavlja da perpetuirati regulativni ideal. Otud teza Adriane Zaharijević da žene nikad nisu postale pojedinci već da su eventualno, udvajanjem klase i pola, na osnovu svoje superiorne moralnosti, postale pojedinke. Kao takve pojedinke one nisu građanke koje imaju pravo glasa, već građanke koje doprinose dobrobiti zajednice filantropskim radom.

Ako bi trebalo sažeti glavne poruke ove kompleksne knjige koja ne daje jednostavne odgovore na komplikovana pitanja već usložnjava i

kontekst postavljanja pitanja i davanja odgovora, to bi bile tri ideje. Prvo, ni sa jednim pretvaranjem entiteta u pojedinca ili pojedinke nije dolazilo do ukidanja hijerarhije ljudskosti koju sistem privatnog i javnog proizvodi. Zaharijević se pita kako bi izgledalo građanstvo iz poništenja sistema privatnog i javnog, i time samo implicira svoju normativnu poziciju. Iako je tekst jasan i izuzetno lepo pisan, povremeno mu nedostaje dosadna ali korisna analitičnost jer neki pojmovi nisu objašnjeni, poput načina na koji se razume ljudskost i jednakost, što su standardi procene procesa postajanja pojedincem. Slično, kada kaže da je princip usavršivosti neegalitaran, nije sasvim jasno da li Zaharijević smatra da je reč o neegalitarnom standardu usavršivosti, ili je reč o tenziji univerzalnog principa i ekonomske osnove koja uslovljava usavršivost i predstavljivost i koja će se razlikovati od konteksta do konteksta i zavisiti od konkretnih političkih borbi. Čini mi se da je to zbog nedovoljno pojmovno razjašnjenog odnosa trijade čovek–pojedinač–građanin. Takođe, odlukom da se utilitarizam, koji je vodilja reformi, tumači ne kao moralna teorija već kao tehnologija upravljanja (moć proizvođenja subjekata) tvrdnja o neegalitarnosti načela usavršivosti postaje pomalo izlišna jer nije reč o načelu već o moći proizvodnje. Iz samog teksta izbija nepostavljeno pitanje: ako se uzme u obzir priznata pokretljivost sistema privatno i javno, zašto je neshvatljiva mogućnost redefinicije samog regulativnog ideala jednom kada ga svi barem formalno zadovolje i u njega se upišu tako empirijski različiti? Ta mogućnost je prisutna uvek kada se zahtevi postavljaju u obliku prava jer se drugima koji su isti ili koji donekle postaju isti moraju priznati ista prava. Nije nužnost da će se oni kojima su se prava nevoljno ili nenamerno priznala zadržati u okvirima regulativnog ideala. Naprotiv, ključna borba može biti upravo njegovo menjanje iznutra, kada se jednom zaposedne. Ovo nikako nije nespojivo sa najvažnijim upozorenjem knjige i drugom idejom Zaharijević koju bih istakla: potrebno je izbeći podvajanja isključenih pretvorenih u entitete klase, pola i rase jer se time previđaju njihova međusobna preklapanja, i kategorija pojedinca se perpetuira kao naizgled neutralna i kao ideal. Postojanje i rad ovog regulativnog ideala je, izgleda, još veći problem za Adrianu Zaharijević od navodne neegalitarnosti principa usavršivosti. Najzad, treća ključna poenta jeste da je inicijalna feministička politika bila samo parcijalno emancipatorska jer je bila ženska umesto ljudska, odnosno klasna, u smislu formulacije zahteva za emancipacijom žena srednje klase, umesto univerzalno ženska i ljudska. Tako nam ova studija pokazuje učestalo nasedanje pokreta isključenih na strategije sistema privatnog i javnog.

Zašto treba da nas se tiču viktorejanci? Zaharijević u uvodu ističe da *za nas ovde* nije nevažan XIX vek niti prostor Velike Britanije, što bi trebalo da domaćoj čitalačkoj publici pojasni zašto bi trebalo da čita ovu knjigu.

„Sedimenti građanskog 19. veka očigledno ponovo probijaju u savremena iskustva građanstva” (Zaharijević 2014, 17) i priča koju nam priča o nezavisnom pojedincu koji može da se stara o sebi i o svojoj porodici te na temelju te moći stiče status građanina priprema nas za povratak na moć upravljanja sobom kao temelj savremene smene u etici građanstva. Odmah ću se složiti da ova genealoška studija daje važan doprinos razumevanju današnje sveprisutne rasprave o globalnoj nejednakosti i unutardržavnim nejednakostima, ali i da bi nam bila jako korisna analogna knjiga o 20. veku, veku uspona i pada države blagostanja. Knjiga nam takođe omogućava da razumemo genezu mnogih i dalje aktuelnih feminističkih problema i argumenata: izumevanje govora o muškarcima i ženama kao dvema razdvojenim vrstama, etiku brige, dilemu jednakost/razlika itd. Iskustva britanskog 19. veka svakako se ne mogu generalizovati niti se zaključci bez ostatka mogu primenjivati na sve druge prostore. Izbor genealoškog pristupa svakako ne ukazuje na takve istraživačke namere. Knjiga odiše svojevrsnim opiranjem političkoj teoriji kao normativnom poduhvatu koji se, pre svega, vidi iz kritike proizvodnje normi koje regulišu ponašanje u okviru sistema privatnog i javnog, ali se ne obrazlaže poreklo takve kritike i ne nude hipoteze o društvu van tog sistema, iako se takvo društvo priželjkuje i to u ime norme o nehijerarhizovanoj ljudskosti. To je možda zadatak za neku novu i posve drugačiju knjigu, onu koja bi mogla da pomiri genealoški i normativni pristup i tako odgovori na pitanje kako da u okviru istorijske datosti mislimo van sistema privatnog i javnog.

BILJANA ĐORĐEVIĆ
*Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Beogradu*

UPUTE SURADNICIMA

(HRVATSKA REDAKCIJA)

Rukopisi se šalju redakciji časopisa elektroničkom poštom kao Word dokument na adresu perspektive@fpn.bg.ac.rs ili perspektive@fpzg.hr. Poželjno je priložiti anoniman rukopis (bez informacija o pošiljatelju), a u zasebnom elektroničkom dokumentu naslov teksta, ime i prezime (svih) autora i naziv ustanove u kojoj je autor zaposlen, ključne riječi i kontakt (adresa, elektronička pošta, telefon i faks). Sažetak (do 120 riječi) mora jasno naznačiti narav razmatranog intelektualnog problema, korišteni postupak ili argument i zaključke autora. Poželjna je dužina izvornog znanstvenog članka 6000 ili 8000 riječi (42000 – 56000 slovnih znakova s razmacima), uključujući bibliografiju i napomene. Prije slanja osvrta i recenzija neophodno se konzultirati s redakcijom.

STIL PISANJA REFERENCI I NAVOĐENJA IZVORA:

Reference se pišu u tekstu na sljedeći način: (Dahl 1989, 45); (Geddes 1999, 134–43); (Linz 1975)

BIBLIOGRAFIJA NA KRAJU TEKSTA SE NAVODI NA SLJEDEĆI NAČIN:

KNJIGE: Dahl, Robert. 1989. *Democracy and Its Critics*. New Haven: Yale University Press.

TEKSTOVI U ČASOPISU: Geddes, Barbara. 1999. "What Do We Know About Democratization After Twenty Years?" *Annual Review of Political Science*, 27 (March): 115–44.

TEKSTOVI U ZBORNICIMA: Linz, Juan J. 1975. "Totalitarian and Authoritarian Regimes." In ed. Nelson Polsby and Fred Greenstein. *Handbook of Political Science*. Reading, MA: Addison-Wesley.

UPUTSTVO SARADNICIMA

(SRPSKA REDAKCIJA)

Rukopise slati redakciji časopisa elektronskom poštom kao Word fajl na adresu perspektive@fpn.bg.ac.rs ili perspektive@fpzg.hr. Poželjno je priložiti anoniman rukopis (bez informacija koje mogu identifikovati pošiljaoca), a u odvojenom fajlu posebnu stranu s naslovom teksta, imenom i prezimenom (svih) autora i nazivom ustanove u kojoj je autor zaposlen, ključnim rečima i kontakt informacijama (adresa, elektronska pošta, telefon i faks). Apstrakt (do 120 reči) mora jasno naznačiti prirodu intelektualnog problema koji se razmatra, upotrebljeni metod ili argument i zaključke autora. Poželjna dužina za izvorni naučni članak jeste od 6.000 do 8.000 reči (app. 42.000–56.000 slovnih znakova s razmacima), uključujući bibliografiju i napomene. Redakcija zadržava pravo da tekstove koji ne zadovoljavaju standarde ne uzme u razmatranje. Prikaze knjiga treba pripremiti na isti način, dužine do 700 reči (app. 5000 slovnih znakova s razmacima). Pre slanja osvrta i drugih vrsta tekstova konsultovati se s redakcijom.

STIL PISANJA REFERENCI I NAVOĐENJA IZVORA:

Reference se pišu u tekstu na sledeći način: (Dahl 1989, 45); (Geddes 1999, 134–43); (Linz 1975)

BIBLIOGRAFIJA NA KRAJU TEKSTA SE NAVODI NA SLEDEĆI NAČIN:

KNJIGE: Dahl, Robert. 1989. *Democracy and Its Critics*. New Haven: Yale University Press.

TEKSTOVI U ČASOPISU: Geddes, Barbara. 1999. "What Do We Know About Democratization After Twenty Years?" *Annual Review of Political Science*, 27 (March): 115–44.

TEKSTOVI U ZBORNICIMA: Linz, Juan J. 1975. "Totalitarian and Authoritarian Regimes." In ed. Nelson Polsby and Fred Greenstein. *Handbook of Political Science*. Reading, MA: Addison-Wesley.

